

«ЭЛ
АДАБИЯТЫ»
сериясы

КӨКҮЛ

КАРАЧ-КӨКҮЛ
БАЯНЫ

28

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF KYRGHYZ REPUBLIC

NATIONAL CENTRE OF MANAS STUDIES
AND ARTISTIC CULTURE

THE «MEERIM» INTERNATIONAL
CHARITABLE FOUNDATION FOR
SUPPORT OF CHILDHOOD AND MATERNITY

KOKUL, KARACH-KOKUL BAYANY

THE 28-TH VOLUME OF «EL ADABIATY»
(PEOPLE'S LITERATURE) SERIES

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

АЙТМАТОВ Ч. Т. — башкы редактор

АКАЕВА М. Д.

АКМАТАЛИЕВ А. А. — башкы редактордун орун басары

БОЛЖУРОВА И. С.

ЖЕЕНБАЕВ Ж. Ж.

ЖАЙНАКОВА А. Ж.

КАКЕЕВ А. Ч.

КАРЫПКУЛОВ А. К.

КЕБЕКОВА Б. К.

КЫРБАШЕВ К. К.

ИШИМКАНОВ К. К.

МУСАЕВ С. М.

ШАРШЕНАЛИЕВ Ө. Д.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК
ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

МАНАСТААНУУ ЖАНА КӨРКӨМ МАДАНИЯТТЫН
УЛУТТУК БОРБОРУ

ЭЛ АРАЛЫК «МЭЭРИМ» КАЙРЫМДУУЛУК
ФОНДУСУ

КӨКҮЛ, КАРАЧ-КӨКҮЛ БАЯНЫ

«ЭЛ АДАБИЯТЫ» СЕРИЯСЫНЫН
28-ТОМУ

КРУИАсынын корреспондент-мүчөсү,
филология илимдеринин доктору, профессор
АБДЫЛДАЖАН АКМАТАЛИЕВДИН
жалпы редакциясы астында

*Баш сөзүн жазган
филология илимдеринин кандидаты Б. Кебекова*

Түзгөндөр: *А. Акматалиев
К. Кырбашев
Ө. Шаршеналиев*

ББК 84 Ки 7-5

К— 76

«Эл адабияты» сериясы

К— 76 **Көкүл. Карач-Көкүл баяны.** Поэмалар /А. Акматалиевдин жалпы ред. астында; Баш сөзүн жаз. Б. Кебекова, түз. А. Акматалиев, К. Кырбашев, Ө. Шаршеналиев. Кыргыз. Улут. И. А. ж. б. — Б.: «Шам», 2003.— 320 б.— («Эл адабияты» сериясы).

ISBN 9967-10-119-9

«Карач-Көкүл баяны» жана «Көкүл» кыргыз элинин мифтик-фантастикалык маанайда айтылган кыргыз элинин турмушун баяндаган эпикалык чыгарма. Бул чыгармалар эл арасында дастан, поэма жана жомок түрүндө айтылып келген. Алдыңарга сунуш этилген эки чыгарма бири поэма, экинчиси кара сөз аралаш жомок формасында айтылганын алып окуучуларга тааныштырууну максат кылдык. Чыгарма мугалимдерге, окуучуларга, студенттерге жана жалпы окурмандарга арналат.

Басмага Манастаануу жана көркөм маданияттын Улуттук борборунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынган.

Р е ц е н з е н т: филология илимдеринин кандидаттары
А. Жайнакова, Ж. Байтерекова

К $\frac{4702300200}{M 455(11) - 2003}$ 2003

ББК 84 Ки 7-5

ISBN 9967-10-119-9

© Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору.
© Эл аралык «Мээрим» кайрымдуулук фондусу.
© Кыргызполиграфкомбинаттын «Шам» басмасы, 2003.

«КӨКҮЛ» (Баш сөз)

Көкүл — калкка кеңири тараган эң эски жомок. Кагазга түшүрүү иши башкаларга салыштырганда эрте башталган. Чыгарманын бир вариантын («Муңдуубай» деген ат менен) 1923-жылы Кайм Мифтаков Таластын Орто-Кошой суусунун башында Жанызак Шекербековдун үйүндө Ырсаалы Бээрман уулунан жазып алган¹. Анын байыркы жомоктордон болуп, өтө узак айтылып жүргөндүгүн К. Мифтаков менен аңгемелешкен мезгилде бир канча айтуучулар ырасташкан экен. Жыйноочунун эскерүүсүндө жазуудан мурда бир катар кабарчыларды айттырып угат. Бирөө узак, көлөмдүү айтса, айрымдары үзүндүсүн гана эсине түшүрө алган. К. Мифтаков өзүнүн кагазга түшүргөнү «Көкүл» жомогунун бештен бир бөлүгүн гана түзө тургандыгын байкаган. «Мен тарабынан — деп жазат ал — Көкүлдүн балалык кези, төрөлүшү, ага ат коюлушу (карындашы Карлыгач экөөнө) жазылды. Андан башка Көкүлдүн өз атасы Муңдуубайдын, бакма атасы Боорукер хандын, агасы Карачтын жоосун жеңип, жер асты, үстүн, суу ичин багындырып ээлик кылганы, акыры жин, пери, желмогуз жана курт-кумурскадан баштап, түрдүү айбандарга чейин хан аталышы камтылат. Эң кыскасын кагазга түшүргөндө он басма табак, узуну «Манастай» болуп кетет. «Көкүлдү» калк жөө жомок дебейт, «Көкүлдүн чоң ыры», «Көкүлдүн жомогу» дешет. Айтуучулардын эскерүүсүндө «Көкүл» мурун «Манастын» ордуна чоң жомок болуп айтылып жүрүп, кийин жомокчулар «Манаска» кызыгып кетип, ал унутула баштаган сыяктуу. Бара-бара көбүнчө жөө жомок түрүндө айтылып калгандай. Азыр жомок болуп кыска-кыска айтылат экен. Баш жагы толугураак жазылды. Калганын айтуучу да жакшы билбейт окшойт. Же айтып берүүдөн эриккен чыгар, кыскарта баяндады».

Таластын Чимкент кыштагында туруучу жетимиш беш жаштагы Солтонай Азизберди уулу К. Мифтаков менен аңгемелешүүдө «Жомок он, он беш күнгө созулуп айтыла турган» деген экен. К. Мифтаков айтуучулардын эскерүүлөрүнө жана көз алдынан өткөн жомоктун материалына таяна келип: «Көкүл» — эң эски жана көлөмдүү жомок. Толук жазылганда «Манас» сыяктуу эле жомоктун эң жакшысы болор эле»² — деген жыйынтыкка келет. Дегеле «Көкүлдүн» байыркылыгы талаш туудурбайт. Аны чыгарманын көп варианттуулугу, окуясынын, каарман-персонаждарынын архаикалуулугу, мотивдердин традициялуулугу да аныктап турат. Бизге «Көкүл» чыгармасы жөө жомок жана баатырдык жомок делип, эки түрдүү формада келип жетти. Көпчүлүк учурда ыр менен кара сөз аралашып айтылат. «Муңдуубай», «Көчпөсбай», «Көкүл», «Карач-Көкүл» делип ар башка аталганы менен негизи бир башаттан тараган бир эле чыгарманы түзөт. Көп варианттуулукка өткөндүктөн, окуялык, деталдык айырмачылыктын орун алышы, чыгарманын ар башка аталышы мыйзамдуу көрүнүш. Бирок бардык варианттарга жалпылык — негизинен бирдей мазмундук линиянын сакталышы, каарман, персонаждардын аттарынын, аларга берилген мүнөздөмөлөрдүн окшоштугу болуп саналат.

«Көкүлдүн» экинчи вариантын («Муңдуубай» деген ат менен) 1926-жылы Насирдин Ботой, Өмүраалы Маана уулдары мурунку Кара-Кол кантонуна байланыштуу Тоң болушунан жазып алышкан³. Бирок айткан кишинин ысмы көрсөтүлбөгөн. Дагы бир варианты («Көчпөсбай») 1966-жылы Тил, адабият институту уюштурган фольклордук экспедициянын мүчөлөрү тарабынан Калинин районунун «Бөксө-Жол» кыштагында жашоочу Өзбеков Карынактан катталган⁴. Бул нуска кара сөз жана ыр аралаш айтылат. «Көкүлдүн» төртүнчү дастандык варианты 1975-жылы Дозу Ташматовдун айтуусунда жарык көрдү⁵.

«Көкүл» жомогунун Минусун ойдуңунда жашаган бараба, тобол татарларынан да катталышы кызыктуу факт. Орус окумуштуусу В. В. Радлов Октябрь революциясына чейин эле жогорку элдерден «Кара Көкүл» (Кара Кукул-Кара Кокол) жомогун жазып алып, «Үлгүлөрдүн» 4-томунда жарыялайт. Чыгарманын азыркы турпатында да кыргыздын «Көкүл» баатырдык жомогу менен айрым генетикалык жалпылыгын байкоо анчалык кыйын эмес. Чыгарма

кереметтүү жомокту түзүп, апыртмалуу баяндалат. Бул анын мазмунунан, каарман-персонаждарды мүнөздөөдөн ачык көрүнүп турат. Алсак, тобол (тар, түмөн) «Кара-Кукул» жомогунда илгери бир абышка жүз жетимиш жашында эркек балалуу болот. Наристе бир күндө бир жашка, эки күндө эки жашка, жети күндө жети жашка чыгып, Кулан-Кулун (кыргыз чыгармасында Кер Кулун аталат) атын минип, өтө тездик менен чоңоёт Бир күнү атасы «отун керек» — деди эле бала барып, аюу, жолборсторго айтса, жүктөп жеткирип беришет. Карыган энеси он уйдун этин бышырды эле, Күкүл бир отурушта бүтүндөй жеп, сөөгүн мурдунан чыгарып бүркүп таштады. Анан жети күн, жети түн жатып уктады. Он төрт жашка чыкканда ойгонуп, Кулан атын минип, он эки күн, он эки түн жол жүрдү. Ошол кезде Темир алп «Кукул (Күкүл) деген баатыр бала төрөлүптүр, күч сынашамын» — деп издеп чыгат. Экөө жолугуп, жети күн, жети түн күрөшөт, тоо тозуп, тозон болуп, топурак сапырылып, көккө көтөрүлүп, күндүн көзүн туман каптап», бири-бирин көрө албай калышты. Акыры Темир алпты жыгып, өлтүрмөк болгондо Күкүл менен достошуп, кызын берет. Бир күнү кайнатасы күйөө баласын чакырып: «Күндүн батыш жагында Чоюн (Цоюн) алп деген бар. Ага барган киши көп, кайткан киши жок, ат сөөгү ала тоо, эр сөөгү уман (эмен) тоо болгон эле»,— дейт. Күкүл Темир алптын айтканы менен жүрүп отуруп, «ачарга эшиги жок, же кирерге тешиги жок» бир тоо сыяктуу темир үйгө кез болот. Аңгыча күркүрөгөн добуш чыгып, ак булутка минген Чоюн алп келип калат да: «Алышасыңбы, атышасыңбы?» — дейт. Күкүл: «Атышмак ата башы, алышмак керек» — деп кармаша кетет. Экөө жети күнү, жети түнү күрөшүшөт. Акыры Күкүл Чоюн алпты жыгып өлтүрмөк болгондо: «Өлтүрбө, достошуп, кызымды берейин» — деп суранат. Макул болуп, жети кат көшөгө тартылган үйгө кирип, алптын кызына үйлөнөт. Ал дагы бир жаш алп менен беттешип, жеңе албай убара болот. Кылычтаса кылыч өтпөйт, отко салса күйбөйт, сууга салса чөкпөйт. Ошондо Темир алптын кызынан төрөлгөн уулу Кучкар (Куцкар) жаш алпты жыгып, атасын кайра кайтарып жиберет да, өзү жигиттин артынан барып, кызын алып, элине келет.

Аңгыча чыгыш жактан дагы бир жоо чыгат. Кара Күкүл аны жеңип, кызын алат. Дагы бир касташкан душманын талкалап, Зүбайте (Зубайта) аттуу кызга үйлөнөт. Кара Күкүл көп балалуу болуп, карып арыганда өлөт⁶.

Жомокто баатырдык менен үйлөнүү негизги темадан болуп саналат. Бараба татарларынын «Кара Кокол» жомогунда түлкү (түлгү) туман кезинде Кауч (Кеуч) агалуу, Сары Чичан жеңелүү, карагай бойлуу Кара аттуу Көкөл деген жашап, өзүнүн жети жүз кула жылкысы, агасынын алты жүз ала жылкысы болот. Ал агасы Кеучка таарынып, (бул окуя кыргыз жомогунан да орун алат), башы ооган жакка кетип калат.

Жүрүп отуруп Кара Көкөлдүн келе жатканын угуп, күч сынашып, сынга толсо, достошмокко күтүп жатышкан үч алпка жолугат. Кара Көкөл бир силкинип, алтын жүндүү аюу болду, бир силкингенде алтын жүндүү карышкырдын түспөлүнө түштү. Бир силкинип, алтын жүндүү карчыга болду. Үч алп анын баатырдыгына, магиялык касиетине баа берип, бир айлык жолго узатып коюп, достошуп калып калышат. Андан Кара Көкөл бир силкинип, кунарсыз таздын кебетесин кийип, атын бир тепти эле, бир жаман тай болуп, тура калды (кыргыз вариантында Кер Кулун алтын сака болуп кубулат). Тазкебин кийип, жаман тайын минип, андан ары жол жүрүп отуруп, Ай кандын, Күн кандын жоосун жоолап, алардын кыздарын алат. Күндөрдүн биринде жеңеси эсине түшүп ыйлайт да, кайнатасынан кетүүгө уруксат сурайт. Элине келсе, жумшактан күл, катуудан таш гана калыптыр. Коломтого жеңеси көөмп кеткен катты таап окуп, эли-журтун жоо чаап, жеңесин Ташкандын олжолоп кеткендигин, жети жылы жоолашып жатып аттан жыгылган агасы Кеучту душмандар өлтүрүп, сандыкка салып, дарыяга агызып жибергендигин билип, катуу кайгырат. Карагай бойлуу Кара атына: «сен агамдын аты Коён-посты таап кел, мен өзүн издейин»,— дейт. Кара Көкөл агып бара жаткан сандыкты алтымыш кулач аркан салып тартып алат да, агасына жан киргизет. Андан жеңесин таап, анын жардамы менен Ташкандын жанынын кайда катылганын билет да, түбүнөн алтын булак агып турган жети бай терекке барып жашынып жатат. Күтүп отуруп суу ичмекке келген жети маралдын курсактуусун атып өлтүрсө, ичинен күмүш сандык ыргып кетет. Сандыкты талкалап, ичиндеги башы алтын, аягы күмүш жети бөдөнөнү кармап алып, Ташканга барат. Бөдөнөнүн

алтоонун башын үзүп, акыркысы калганда ал кулап түшүп: «Көкөл сага кул болоюн, өлтүрбө» — деп жалынат. Ага болбой, бөдөнөнүн башын үзүп алганда Ташкан өлөт. (Бул окуя кыргыздын «Төштүгүнөн» да орун алат). Андан алптын айлына барып, жоо колундагы эли-журтун, жеңесин бошотуп, агасына келет. Ошентип «кул (уул) туп ойго таратып, кыс туп кырга таратып», Кара Көкөлдүн хан болушун баяндоодо жомок аяктайт⁷.

Азыркы турпатында Сибирь версиясынан кыргыздын «Көкүлү» бир топ алыстап кеткен. Эгерде бараба, тобол татарларында жөө жомок түрүндө жашаса, кыргыздарда баатырдык жомок эпос катарында көбүрөөк айтылган өңдүү. Мазмуну, көлөмү жагынан да ачык айырмалуу. Албетте, Радлов жарыялаган нускаларына карап, бараба, тобол жомоктору толук калыбында колго тийди деп айтуу да кыйын. Айтуу же жазуу мезгилинде айрым мүчүлүштөрдүн кеткендиги байкалат. Бирок ошол XIX кылымда кагаз бетине түшүрүлгөн тобол, бараба татарларынын «Көкүлү» менен кыргыздарда айтылышын салыштырууда алардын байыркы мезгилде бир башаттан тарагандыгын көрсөткөн айрым окшоштуктар али да сакталган. Ириде ат жалпылыгы: жомоктун үч элде тең оң каармандын атынан Көкүл (Күкүл, Кара Көкөл) аталышы, Көкүлдүн Карач (Кеуч) аттуу агасы, Чичан (Чачыке) аттуу жеңесинин болушу, аттардын, персонаждардын атындагы окшоштук: Карагай бойлуу Кара ат (Карагай бойлу Кара ад), Кер Кулун (Кулан Кулун), Боз Коён (Коён пос), Айкан (Айган), Чынар терек (пай терек), Чоюн алп (Чоюн кулак алп), окуялык, деталдык жалпылыктар: баатырдын аты Кер Кулундун (Кулан Кулундун) кубулуучулук касиетке ээ болушу, Көкүлдүн Карач менен болгон таарынычы, ал жокто агасынын кырсыкка учурашы, Көкүлдүн Карачты куткарышы жана бир канча алптар менен кармашып жеңиши, баатырдык менен үйлөнүшү.

Дагы бир кызыктуу факт бараба татар жомогунун тобол вариантына караганда кыргыздарда айтылышына көбүрөөк жакындыгы, экөөнүн ортосунда ачык жалпылыктардын сакталышы болуп саналат. Ал ат окшоштугунан гана эмес, окуя бирдигинен да көрүнөт. Алсак, агасы жокто Көкүлдүн жеңесинин өргөөсүнө түнөшү, экөөнөн шек санап, атынан түшпөй койгон Карачка таарынып инисинин кетип калышы, ал жокто элин жоо чаап, Карачтын туткундалышы, Көкүлдүн агасын жоо колуна куткарып алышы (ар жомокто ар башка жагдайда өтөт), баатырдык менен жоосун жеңип, эки же үч аял алышы, акырында хан болушу. Ал эми бараба, тобол, кыргыз жомокторунун ортосунда генетикалык жалпылыктын орун алышы жөн жай кокустук эмес. Тарыхый-турмуштук негизи бар көрүнүш. Башкача айтканда, байыркы доордун бир кезеңинде Минусин ойдуңунда жашаган элдер менен кыргыздардын территориялык бирдиги, тарыхынын кесилишиндеги — натыйжада алардын ортосунда тарыхый-маданий карым-катыштын түзүлгөндүгү менен түшүндүрүлөт. Чыгарманын эволюциясына көз жүгүртүүдө алардын алгачкы мезгилде бир башаттан тарап, айрым генетикалык бирдигин сактагандыгына карабастан, калыптануу процесси ар башка тарыхый-турмуштук шартта ар бир элде өз алдынчалыгы жанрдын, окуялык жагынан кескин айырмалуулугу менен өткөн узак процесс экендиги байкалат. Кыргыздарда өтө тармакталып, көп варианттуулукка өтүп, окуясы, айтылыш аймагы бир топ кеңейип кеткен. К. Мифтаковдун айтуусуна караганда бир учурда чоң жомоктун деңгээлине көтөрүлгөндөй түрү бар. Азыркы колго тийген материалдар да кыргыздарда «Көкүлдүн» өтө көркөм, кызыктуу айтылган байыртадан келе жаткан эң эски жомок экендигин ачык айкындап турат.

Кыргыздарда «Көкүл» жөө жомок жана баатырдык жомок болуп, эки түрдүү аталат. Бардык варианттардын башталышы туяксыз катарында кордолуп, «какбаш» аталган атанын ызасына чыдабай, кемпирин жетелеп бала тилеп, жер-суу тайып кыдырып кетиши сыяктуу салттуу архаикалык окуяларды камтыйт. Болочоку баатыр уулдун бойго бүтүшү, төрөлүшү — ары кереметтүү, ары апыртмалуу. Арчалуу мазарга түнөп жаткан кемпир-чалга кыбыладан кызыл добул жел согуп, аян бериши, алардын тилеги кабыл болгондугун айта келип, «көнөктөй көк алманы», «аяктай ак алманы» таштап жиберети, перзентсиз атанын түш көрүшү, баланын энесинин ичинде жатып сүйлөшү, кан чеңгелдеп жерге түшүшү, толгоонун апыртмалуу жагдайда өтүшү ж. б. Жомокто жогоркудай архаикалык окуялардын түрмөгү жөн жай саналбайт. Кадимки баатырдык жомоктун табиятына ылайык апыртыла көркөмдөштүрүлүп, көркөм ыкманын бир түрү катарында калыптанган байыркы катмарды түзөт. Жана да өз

жанрдын мүмкүнчүлүгүнө ылайык социалдык, турмуштук, этнографиялык, диндик маселелерди камтыйт. Мисалы, Мундуубайдын баланын зарын тартып, жер-суу тайып азаптанышына түрткү болгон жагдайды эле алалы. Илгери Каракандын заманында «жердин түсүн бербеген ак ала жылкысы бар, тоонун башын бербеген тору ала жылкысы бар, бир перзентке зар» Мундуубай аттуу бай жашайт. Бир күндөрү Каракан чоң той берип, аны туяксыз ата катарында ызаламакка атайылап чакыртат. Тойго келген Мундуубайдын башына тоодой мүшкүл иш түшөт. Балалуу элди караса, баласын учкаштырып келди, баласы жок Мундуубай Ак айгырын минип, коколой башы бастырып келди. Балалуу элди караса, баласына атын карматып, үйгө кирди. Баласыз Мундуубай ал балага берсе да кармабай, бул балага берсе да кармабай, ээринин кашын кагып, эшикте калды»⁸. Каракан муну көрүп: «Көзү жок көр чоку кулагы жок куу чоку алып чыгып бергиле» — деп буюрду. Бай ызасына чыдабай, атын башка бир салып кайрадан тартты⁹. Тойдо ыза көргөн атанын ал абалы дээрлик бардык варианттарда элестүү тартылып, ыр же куюлушкан жорго сөз менен коштолот. Мундуубай:

Ак байбичем сага кылбасам,
Эшектей кардың жарбасам,
Эшилтип каның төкпөсөм,
Кабырғанды сөкпөсөм,
Каныңды суудай төкпөсөм —

деп каарын төгүп, үйүнө келип түшкөндө кемпири иштин жайын билип:

Кудайың берген баланы какбаш,
Курдашың мен бакпай койдумбу?
Теңириң берген баланы какбаш,
Теңтушуң мен бакпай койдумбу? —

деп, ачуусун басат да: «Андан көрө төрт түлүк малдан тогуздап алып, Арчалуу мазарга барып, түлөө өткөрүп сыйынып, бала тилейли» — деп кеңеш берет. Перзентсиз ата-эненин жер-суу тайышы, ар кандай ырым-жырымдарды аткарышы (мазарга түнөө, түлөө өткөрүү, Көк теңирге, отко сыйынуу) дээрлик бардык нускаларда туруктуу окуя катарында орун алат. Бардык учурда Арчалуу мазарда тобо-топук жасап жаткан кемпир-чалга бир жышаан болот. Таң жаңы эле атканда, саратан жылдыз батканда кыбыладан кызыл мунарык жел согуп, добуш салды: «Бир эмес үч кылдың, кыйын-кыйын иш кылдың. Коңур күздө дубана болуп бир бардым. Байбичең байкуш канетсин, сообу тийсин, байкуш» — деп, бир аяк каймакты алдыма койгондо тентип жүргөн мусапырга аягымдын алдын, ашымдын ырыстуусун берет — деп, колумдан жулуп алгансың. Жазга маал болгондо кожоң болуп барганмын, кемпириң байкуш канетсин, кой ичиндеги туу кара боз соолукту жетелеп алып келгенде, колунан сууруп чыгардың. Үчүнчү ирет зээрчи болуп бир бардым, кемпириң байкуш канетсин, табакка этти салганда, астыма келип калганда, табакты тартып алганың, как оройго салганың карыш жерим айрылып, какшап куурап калгамын, эми болбостур, сенин көңүлүң болбосо, байбичеңдин көөнүдүр» — деп, аяктай ак алманы, көнөктөй көк алманы ыргытып жиберип, үн басылып калат¹⁰. Болочок баатыр уулдун бойго бүтүшүндөгү кереметтүүлүк башка нускаларда да кызыктуу баяндалып, архаикалык окуяны түзөт. Ал эми каармандын кыймыл-аракетин баяндоодо, тулку-боюн, кебете-кешпирин сүрөттөөдө, речинде туруктуу мүнөздөмөлөрдүн арбын сакталышы «Көкүлдүн» окуясы гана эмес, көркөмдүк жагынан да калыптанышынын бирден бир белгиси.

Карынак Өзбековдун нускасында («Көчпөсбай») Көчпөсбайды баласыздыгы үчүн кордогондор-аталаш бир туугандары Карагул, Сарыгулдар болуп, патриархалдык-феодалдык үй-бүлөчүлүккө мүнөздүү айрым карама-каршылыктардын чагылышкандыгын көрөбүз. Бул вариантта токолдун балдары кыйкым таап, Көчпөсбайды өлтүрүп, анын жер жайнаган малын ээлеп калуу максатында «аладан бээ союп, ашыркы элди жыйып, куладан бээ союп, кумдан элди жыйып», «тоодой эт, көлдөй чык кылып», чоң той беришет. «Этти тарта-тарта келгенде

балалууга казы менен карта тарт, баласызга какчеке тайдын башын тарт» — деп, ага баш тарта турган болгондо бай ызасына чыдабай, тойду таштап, Тору Айгырына мине качып, «муундуу чөптүн үстүнөн, булуттуу чөптүн астынан аркыратып алдырып, күркүрөтүп учтуруп» жүрүп отурат. Кырк канаттуу кара бээни минип артынан кууп чыккан Карагул менен Сарыгул жете турган болгондо Тору Айгыр сасык туман түшүрүп, куугунчуну адаштырып салып, Боз дөбөгө чыга келет. Көчпөсбай ызасына чыдабай:

Өйдө карап өкүрсө,
Көк айрылып кеткендей.
Ылдый карап өкүрсө,
Жер айрылып кеткендей

«мурутун булкуп ыргытып, сакалын жулуп ыргытып», «көзүнөн жашын мөндүрдөй жаадырып», өкүрүп ыйлайт. Муну алачыктай ак байбиче «керээтинен билип, келбетинен туюп», жанына басып келип: «Камбар-ата, Ойсул-Ата, Зеңги-Баба, Чолпон-Ата, Шыйпандан беш түлүк малдан тогуздап алып, арчалуу мазарга барып, бала тилейли» — деп кеңеш берет¹¹.

Кемпир-чал айчылык, жылчылык жол басып, Арчалуу мазарга арып-ачып эптеп жетип, кырк кулактуу казанга беш түлүк малдан тогуздан союп этин салганда толбой калып, «алда кандай болот?» — деп «карагайдын бутагын кайрып сындырып, долононун бутагын толгой сындырып» сарууркап отурганда башында селдеси, колунда аса-муса таягы бар киши чыга келип: «Сарыгул менен Карагул кууганда аксарбашыл айткансың, ошол койду союп, этин салсаң, казаның толуп, түлөөң кабыл болот» — деп, көздөн кайым жоголот. Айтканын жасады эле, казаны этке толду. Чал-кемпир колдоруна май алып, отко салып сыйынып уктабай отура берди. Таң атаар маалында бир жышаан болду, бирөө келип, Көчпөсбайдын койнуна аяктай ак алма, байбичесиникине көнөктөй көк алма таштап кетти. Экөө сүйүнүп алманы жешип, кайрадан жол тартышты. Жогорудан болочок баатыр уулдун бойго бүтүү шаан-шөкөтү, окуясы гана эмес, көркөмдүгү жагынан да толук калыптангандыгы ачык көрүнүп турат. Баатыр уулдун бойго бүтүшүн, төрөлүшүн идеализациялоо фольклордун тарыхында эң байыркы мотивден болуп, тарыхый-турмуштук шартка, жашоо муктаждыгына негизделип чыгып¹², диндик ырым-жырымдар, этнографиялык жол-жосундар менен жуурулушуп көркөмдөштүрүлгөндүгү анык. Ошондой эле жоокерчилик заман үстөмдүк кылып, уруучулдук түзүлүштүн жөрөлгөлөрү узак убак үстөмдүк жүргүзгөн кыргыздардын көркөм ойлоосунда өзгөчө өөрчүп, активдештирилгендей түрү бар.

Дегеле баласыз атанын кордолушу архаикалык окуя. Аны башка тектеш элдердин фольклорунан, адабий мурастардан орун алган фактылар да далилдеп турат. Мисалга «Коркут-ата» эстелигиндеги Дерсебектин окуясын эле алалы. Мында көңүл бура турган факт баласыз атанын кордолушу огуз жана кыргыз фольклорунда окшош жагдайда өтүп, экөөнүн ортосунда окуялык гана эмес, көркөмдүк жагынан да ачык жалпылыктын сакталышы. «Коркут-Ата» боюнча Байындыр-хан (Баюндур) аттуу огуз уруусунун ханы койдон козу, төөдөн тайлак сойдуруп чоң той берет. Тойго үч башка өргөө тиктиртип, уулдууну ак өргөөгө, уулу жок кыздууну кызыл өргөөгө, баласыздарды кара үйгө түшүргүлө — деп буюрат. Байындыр-хан тойго келген Дерсе-хан (Дирсе-хан) аттуу бекти жигиттери менен кара кийиз төшөлүп, кара желек тагылган кара үйгө киргизип, кара койдун этин тарттырат. Бул ага катуу ызаланып, тойду таштап, өкүрүп ыйлап үйүнө келип түшөт. Ошондо аялы «этти дөбөдөй», кымызды көлдөй кылып, түлөө өткөр» — деп кеңеш берет. Дерсе-хан байбичесинин акылы менен түлөө берип, ач-карыпты, жетим-жесирди тойгузуп, кудайдан бир перзент тилейт. Акыры анын тилеген тилеги кабыл болуп, аялы эркек төрөйт¹³. Перзентсиз атанын кордолушу «Көкүл» жомогунда да жогоркуга аналогиялык жагдайда өтөт. Буга Карагул менен Сарыгулдун (бир вариантта Каракандын) Мундуубайды тойго чакырып, какчеке башын тартып ызаламак болгондугу ачык күбө. Дегеле баласыз атаны ызалоо, кемсинтүү кыргыз фольклорунда жыш учураган салттуу окуяны түзүп, жөө жомоктон баштап, эпикалык поэма, «Манас» эпосунун Кыргызстандын түштүгүндө айтылган жомоктук вариантынан да орун алат. Мисалы, Сыдыков Чалдын

айтуусунда («Манас») достугуна карабай, хан экен деп кадырлабай, Каракан тойго барган Жакыпка «кулагы жок куу чоку, көзү жок көр чоку» тартып, катуу ызалайт. Жакып тойду таштап, бар ызасын байбичесинен чыгарып каарын катуу төгөт. Мында да кемпир-чалдын жер кыдырып, мазарларга түнөп, зыярат кылышынан Чыйырды кош бойлуу болуп, Манас баатыр төрөлөт.

Кереметтүү жагдайда бойго бүткөн баланын төрөлүшү да өзгөчө апыртмалуу сүрөттөлүп, салттуу мүнөздөмөгө, көркөм сөз каражаттарына ээ. Болочоку эр уулдун эненин ичинде жатып сүйлөшү эпикалык чыгармада архаикалык көрүнүштү түзөт. Бул окуя байыркы огуздардын уламасынан да орун алат. Огуз төрөлгөндө үч күн эмчек эмбей коюп, түн ичинде «мусулман болгун» — деп, энесинин түшүнө кирет¹⁴. «Көбөк» жомогунун бардык варианттарында (алтай, бараба, тобол, тепкер татарларынын айтуусунда)¹⁵ да болочок алп уул ичте жатканда эле сүйлөп, өзү жөнүндө кабар берет.

«Көкүл» жомогунун бир вариантында («Муңдуубай») Муңдуубай коюндарына бирөө салып кеткен аяктай ак, көнөктөй көк алманы байбичеси менен бөлүп жеп, кайрадан жол тартат. Бай жылкысын көрүп келмекке жайытка кетип, байбиче үйгө жакындап калганда бала энесинин ичинен сүйлөп:

Айланайын, энеке,
Тобулгуну кармай көр,
Тобулгудай жаным бек болсун.
Айланайын, энеке,
Ыргайды кармай көр,
Ыргайдай жаным бек болсун —

деп, чиренип-чиренип тепкенде белдемчинин боосу быт-чыты чыгып үзүлүп кетти дейт. Байбиче тобулгуну кармары менен эки колдун башына кан чеңгелдей бала топ этип жерге түштү: «Асты жагын караса, алты тутам көкүлү бар. Аркасынан караса, аяктай кара калы бар»¹⁶.

«Көкүлдүн» экинчи вариантында («Көкүл», Ырсаалы Бээрман уулунун айтуусунда) толгоосу катуу болуп кыйналып жаткан энеге чалы жыйнап келген бүбү, бакшыдан да айла болбойт. Ошондо бала ичте жатып үн салат:

Энем бир наадан болбосо,
Бүбүнү жыйнап не кылат?
Атам бир наадан болбосо,
Бакшыны жыйнап не кылат?
Алты карын май бузуп,
Агаин оозун майласын,
Алты карды бөз жыртып,
Агаин белин агартсын.
Жети карын май бузуп,
Жеңенин оозун майласын,
Жети карды бөз жыртып,
Жеңенин башын агартсын¹⁷.

Манастын жөө жомок түрүндө айтылган вариантында да, алп-уул эненин ичинде жатып сүйлөйт: «Алты карын май бузуп, агаин оозун майлап, алты керип бөз бузуп, агаин башын агартуу» керектигин айта келип:

Табылгылуу жерге туу,
Табылгыдан каттик (бек) болоюн,
Карагайлуу жерге туу,
Карагайдан узун болоюн —

деп, өзү жөнүндө кам көрө топ табылгыны тобу менен омкоруп жерге түшөт¹⁸. Жомоктун экинчи вариантында (Ташов Акундун айтуусунда) Манас ичте жатып карын-карын май бузуп, таңгагы менен бөз айрып, агаин-тууганды, абысын-ажынды ыраазы кылганда жерге түшөмүн — деп шарт коёт.

Манастын толгоосу да, төрөлүшү да укмуштуу апыртмалуу жагдайда өтөт: «Белдемчинин боосу беш жеринен үзүлүп, талаадагы тай үркөт, короодогу кой үркөт, калың ногой эл үркөт». Дегеле баласыз атанын кордолуп куугунтукталышы, баатыр-уулдук ата-эненин жер-суу тайып, тобо-топук кылуусунан кийин кереметтүү-апыртмалуу жагдайда бойго бүтүшү, баланын курсакта жатып сүйлөшү, колуна кан чеңгелдеп жерге түшүшү кыргыздын баатырдык жомокторунда жыш учураган архаикалык окуянын түрмөгүн түзүп, байыркы огуз, Сибирь элдеринин фольклордук салты менен ачык үндөшүп турат.

Төрөлгөн балага той берүү, ат коюу шаан-шөкөтү да архаикалык окуя. Көбүн эсе балага ат төрөлөр замат эмес, бир канча жыл өткөндөн кийин коюлат. «Коркут-ата» баяндамасында бала он бешке чыгып, буканы уруп жыккандыгы үчүн Коркут-ата аны Бугач-Өгүз атайт. Байыркы мезгилде балага атты төрөлөрү менен эмес, кандайдыр бир эрдикти көрсөткөндөн кийин берилиши өзүнчө салт катарында аткарылып, кийин көркөм чыгармага кирген өңдүү. Бул «Көкүлдө» да сакталып калган. Өзбеков Карынак боюнча Көчпөсбай жети жыл өткөндөн кийин уулуна ат коймокко «аладан бээ союп, ашыркы элди жыйып, куладан төө союп, кумдагы элди жыйып, тоодой эт кылып, көлдөй чык кылып» чоң той берет. Ат коёрго келгенде башында ак селдеси, колунда аса-муса таягы бар, боз таар чепкен кийген киши эшиктен кирип: «Өзүм берген бала эле, атын өзүм коёюн, Эр Көкүл болсун» — деп, көздөн кайым болот.

Ырсаалы Бээрман уулунун айтуусунда балага ат анын жезкемпирден качып, Боорукер ханга кетеринде коюлат. Мында да тойго келгендер балага ылайыктуу ат таба албай кыйналып турганда бир дубана чыга калып:

Эркек бала эр болот,
Алтын Көкүл жайкаган,
Ааламдан баарын чайкаган,

аты Алтын Көкүл болсун, кызынын аты Кардыгач — деп, көздөн кайым жоголот. Ушундан кийин Көкүл Кер Кулунга минип, төбөсү карыш кара бөрктү кийип, Боорукер ханга качып чыгат.

Баатыр баланын төрөлүшүн укканда жер асты, үстүндөгү «кара күчтөрдүн» катуу дүрбөлөңгө түшүшү баатырдык жомок үчүн мүнөздүү. «Көкүл туулду» дегенде жер астындагы үч алп жер үстүнө чыга түшөт, жер үстүндөгү жети алп жер астына кире түшөт». Ошондо үч алптын энеси желмогуз кемпир «Боорткол жүнү боорунда, чырымтал жүнү соорунда кезинде соолтуп» келмекке Көкүлдү издеп чыкканына жети жылдын жүзү болот («Көчпөсбай»). Ошондой эле алп балага ылайыктуу тулпардын өзү менен кошо туулушу баатырдык жомоктун табиятында салттуу окуяны түзөт. Мундуубай Кедең досунун айтуусу менен Муздак-Төргө качып барып, «үстүнө мөңгү жамынып, астына таш төшөнүп» жаткан Кер бээни издеп таап, жети кат ак кийизге туудуруп, кара узуна кулунду тойгузуп, үйүнө алып келет («Мундуубай»). Ар бир жабдык салган сайын кулундун тездик менен чоңоюшу, токулуп бүткөндө тоодой толук ат болушу да анын артыкча тулпарлыгын, магиялык касиетин арттыруу максатында колдонулган көркөм сүрөттөөдөн. Кыскасы, «Көкүл» жомогу окуясы гана эмес, поэтикалык жагынан да калыптанып бүткөн баатырдык жомоктун үлгүсүн түзөт. Негизинен мазмундук элементтери туруктуу, композициялык түзүлүшү такталган. Болочоку баатырдын бойго бүтүшүн, төрөлүшүн, чоңоюшун ж. б. баяндоодо төмөнкүдөй салттуулук сакталган. Баласыз атанын чоң тойдо кордолушу, ушундан улам бай-байбиченин жер кыдырып, мазар тайып кетиши. Түшүндө аксакал чалдын коюндарына алма салып кетишинен кийин эненин кош бойлуу болушу, толгоонун апыртмалуу кыйын жагдайда өтүшү, наристенин курсакта жатып сүйлөшү, баланын атынын төрөлгөндөн жети жылдан, же жезкемпирден качып кетердин

алдында коюлушу, алп уул төрөлгөндө ага ылайыктуу аттын кошо туулуп, магиялык сапатка ээ болушу, «Көкүл төрөлдү» дегенде жер асты-үстүндөгү кыянат күчтөрдүн дүрбөлөңгө түшүшү, балага аттын капыстан пайда боло калган олуя тарабынан берилиши. Бул жалаң гана «Көкүл» эмес, кыргыздын башка баатырдык жомоктору үчүн да мүнөздүү окуя. Негизинен үч вариантта тең (Ырсаалы Бээрман уулунун, Өзбеков Карынактын жана Тоң варианты боюнча) болочоку алп уулдун төрөлүшү бирдей баяндалат.

Ал эми Дозу Ташматовдун айтуусунда айырмачылыгы бар. Бул нусканы Д. Ташматов 1962-жылы өзү жазып, тил, адабият институтунун фондусуна тапшырган. Айтуучу чыгарманы дастан деп атайт. Толук ыр формасына түшүп, ушул нуска боюнча жарык көрдү. Бир топ көлөмдүү. «Көкүлдү» айтууда айтуучунун чыгармачылык жекечилдиги чагылышкандыгы ачык байкалат. Чыгармага эпилог катарында берилген айтуучунун баяндоосунда «Көкүлдүн» улама катарында муундан муунга өтүп, байыртадан айтылып келе жаткан эски жомок экендигин эске салып, андан кийин «Эр Көкүлдүн» окуясына өтөт. Кыскасы, Д. Ташматов «Көкүл» жомогунун мазмундук нугу менен, өз алдынча дастан жаратууга аракеттенген. Бул кыргыздарда эпикалык традициянын күчтүү өнүгүп келгендигин, али да эски чыгарманын нугунда дастандык жаңы формалардын жаралышынын уланып жаткандыгын көрсөтөт. Бирок мындан Д. Ташматов эпостун байыркы формасы эсептелген баатырдык жомокко таандык салттуулуктан, образдык, персонаждык мүнөздөмөлөрдүн, салттуу формулалардан, ыкмалардан толук кол үзүп, жаңы чыгарма түзгөн деген жыйынтык чыкпайт. «Карач, Көкүл» баяны алгачкы мазмундун алкагында, архаикалык окуялардын нугунда түзүлгөн. Мында да Кер Кулун, Кедеңбай, Карач, Көкүл, Каракан, Жезкемпир, Жез Билек сыяктуу архаикалык каарман-персонаждар катарында алгачкы эле мүнөздөмөлөрүнө ээ, байыркы баатырдык жомокторго таандык жанрдык белгилер, өзгөчөлүктөр мында да сакталган. Ал ириде чыгарманын мазмунунан ачык көрүнөт.

Бул вариант боюнча өткөн заманда тогуз түлүк малы бар Кедең аттуу бай жашап, бирок токсонго чыгып, сакалы куудай агарганча бир перзент көрбөй, «какбаш», «куубаш» деген сөздөр сөөгүнө өтөт. Дозу Ташматовдо Кедең Көкүлдүн аяш атасы эмес — өз атасы. Токсонго чыкса да алдан-күчтөн тайбаган, ары карылуу, ары каардуу баатыр катарында мүнөздөлөт. Ал баатырдык менен эл багып, кыргын-сүргүндөн элин сактап келет. Ары март, кедей-кембагал, жетим-жесирге кайрымдуу, элине барктуу болот. Жалгыз гана баласыздыгы көп ойго түшүрөт. Белгилей кете турган өзгөчөлүк чыгарма салттуу окуялардын, мотивдердин, каарман-персонаждардын тегерегинде айтылганы менен айтуучунун баяндоо манерасы, стили баатырдык жомоктукунан айырмалуу, апыртмалуу-гипербола аз өлчөмдө колдонулат. Окуясы баатырдык болгону менен стили турмуштук поэманыкына жакын. Ошондуктан, жарыялоо учурунда эпос дебестен, «Карач, Көкүл» баяны аталышында ушул өзгөчөлүгү эске алынган болуу керек. Дегеле көп учурда баатырдык жомокко таандык салттуулук сактала бербегендиги байкалат. Муундан-муунга, айтуучудан-айтуучуга өткөн даяр эпикалык клишелер, мүнөздөмөлөр айтуучунун өз баяндоосунда берилип, байыркы туруктуу формасын өзгөрткөн. Ага өзүнүн баласыздыгы жөнүндө Кедеңдин байбичесине айтып турган жерин, же ага кемпиринин берген жообун көрсөтсөк болот. Бул нускадан Кедеңдин баласыз ата катарында кордолушу орун албайт. Анын балалуу болушу да башкача жагдайда өтөт: бир күндөрү Кедең түш көрөт. Түшүндө байбичеси экөө жашарып, бир жаш жолборсту кармап алышкан болот. Кемпири түшүн жоруп: «Жолундан жолборс чыкса, жолборстой уулдуу болот экенбиз» деп санаасын басат. Арадан көп өтпөй, алтымыштагы кемпирдин боюна бүтөт. Дозу Ташматов боюнча балага ат төрөлөрү менен эле коюлат. Кедеңбай азан чакырып, «Көкүл» атап, жети күнү той берет, жентегине жети жүз карын май бузат, жетимиш тай соёт Эр эңиштирип, ат чаптырып, алтымыш бээ, алтымыш короо койду байгеге саят. Алты бакан тебилип, селкилер оюн башкарат, касапчылар эт бузуп, тойдо берилүүчү тамак-аштын камында болот. Бул сыяктуу фактылар чыгармага кыргыз элинин турмушундагы кийинки эле этнографиялык жагдайлардын чагылышкандыгын көрсөтүп турат.

Болочоку баатыр уулдун атынын өзү менен кошо туулушу сыяктуу салттуу окуя Д. Ташматовдо да орун алат. Кедең Көкүлдү элге көргөзбөй жердин астына бактырып коюп жылкыга келсе, Кең Чатта жаткан жылкы ичиндеги Кер бээ Кер Кулун тууп койгон болот.

Кедеңбайдын сынчылык жайы бар экен, кайыптан бүткөн Кер Кулун «Көкүлдүн аты болсун» — деп, андан келечекте тулпар чыга тургандыгын билип, жер астына түшүрүп, эч кимге дайнын билгизбей, Көкүлгө кошуп багат. Арадан жети жыл өтөт. Бир күнү жылкысына келсе; айгырлары азынап, байталдары удургуп, жылкынын тынчы кетип токтобой калыптыр. «Бул эмнеси» деп, сууга келсе, бир өпкө калкып турат. Аны сайып алайын дегенде үзүктөй өпкө ыргып үстүнө минет. Мында да Кедең жылкымды ал, эчкимди ал, коюмду ал, тогуз түлүк малымды ал, кемпиримди ал — деп жалбара баштайт. Жез кемпир такыр болбойт. Көрсө ал Кедеңдин карып алдан-күчтөн тайган мезгилин күтүп, жети жылдан бери саксактап жүргөн экен. Желмогуз кемпир акыры чалдын оозунан өлгөндө көргөн перзенти Көкүлдүн аты чыкканда чеңгелинен бошотуп коё берет. Мындан көрүнүп тургандай, баатырдык жомокко таандык салттуу окуя мында да орун алат. Бирок дастандын баяндоо стили жазма адабияттыкына көбүрөөк жакын. Д. Ташматов жөө жомоктун мазмунун, традициялык окуяларын сактоо менен өз алдынча айткандыгына Кедеңбай менен жез кемпирдин жолугушундагы диалог ачык күбө:

Жыйып алып Кедеңбай:

- Жылкымды ал, — деди өпкөгө.
- Жылас кылсам өзүңдү —
Жылкың калат өпкөдө.
- Эчкимди ал — деди өпкөгө.
- Ээрден алып салармын,
Эки тээп өпкөгө.

Колу араң кыбырап:

- Коюмду ал — деди өпкөгө.
- Кошоматчы, жан кечти —
Койдун бары өпкөдө.
- Тогуз түлүк малымды —
Тоно деди өпкөгө.
- Мага берип убада —
Жалган сүйлө өзгөгө.

Кейигенден Кедеңбай:

- Кемпиримди ал, — деди
- Кереги эмне кемпирин,
Келжиреген чал, — деди.
- Малым аздык көрүнсө,
Бардык мүлкүм ал, — деди.
- Бабырабай чыныңды айт,
Башы айныган чал, — деди.
- Уулум урмат өзүмө,
Уулумду ал, — деди.
- Узак сөздү сүйлөбөй,
Ушентсеңчи чал, — деди.

Калган варианттарда Муңдуубайдын (Карынакта Көчпөсбайдын) жез кемпирге жолугушу мазмуну гана эмес, баяндоо ыкмасы, ырдык түзүлүшү боюнча да архаикалык катмарды түзөт. Мында желмогуз кемпир жети жылы күзөтүп жүрүп, Көкүлдүн атасына суу ичинен өпкө түрүндө кездешет. Ал эми Муңдуубайдын кемпирдин чеңгелинен кутулуунун айласында төрт

түлүк малын, кемпирин тартуулап, ага да көнбөгөндө акыры амалы куруп, алп уулун бермекке макул болушу кыргыздын баатырдык жомокторунда кеңири жайылган ыкма. Бул окуя Көкүлдүн бардык варианттарынан орун алып, негизинен салттуу мазмунда жана ырдык формада көркөм айтылат.

Тоң варианты боюнча жан айласы кылган Мундуубай төрт түлүк малын, ага кошуп байбичесин да берейин дегенине жез кемпир болбой ыгыра бергенде айласы куруп чындап жандан түңүлүп, жүрөгү зилдеп туруп:

Көз канамдын карасы,
Тиш канамдын сарысы,
Көзүмдү ачып көргөнүм,
Оозумду ачып өпкөнүм,
Эр Көкүлдөй ботом бар,
Муну дагы берейин —

деп, боштондук алат. Мында бир белгилей кете турган нерсе «Көкүл» 1926-жылы Тоң тараптан катталган. Дагы бир варианты 1966-жылы Чүй өрөөнүнөн жазылып алынган. Ошол биринчи жана кийинки катталуунун ортосунан кырк жыл өткөндүгүнө, ар башка кабарчыдан жана аймактан жазылып алынгандыгына карабастан, жез кемпир менен Мундуубайдын (Көчпөсбайдын) диалогунун текстуралдык жалпылыгын сактап калышы чыгарманын байыркылыгын, айрым салттуу окуялардан муундан-муунга, айтуучудан-айтуучуга өтүп, туруктуу клише катарында калыптангандыгынын фактысы катарында көрүнөт. Дегеле бул эпизод «Көкүлдүн» алгачкы окуяларынан болуп, «биринде толук, экинчисинде кыска айтылгандыгына карабастан, бардык нускалардан орун алат. Сөзсүз, айрым жалпылыгы менен катар айырмачылыгы менен айтылат.

Ырсаалы Бээрман уулунун варианты боюнча Мундуубай уулу төрөлгөндөн үч күндөн кийин дагы да жогоркудай жагдайда жез кемпирге жолугат. Желмогуздан кутулуунун айласында «Жердин жүзүн бербеген жээрде жылкысын» тартуулайт. Ага көнбөгөндө:

Тууганы үч күн боло элек, жылмаң,
Аты жөнүн коё элек, жылмаң.
Көрдүм эле бир чырак,
Кыз дагы болсо бир туяк.
Оны гана берейин.
Кыймалаба санымды, жылмаң,
Кыйбачы кызыл жанымды, жылмаң,
Өчүрбөчү отумду, жылмаң,
Өлтүрбөчү бир өзүмдү, жылмаң —

деп жалынат. Ал айтканына да болбогондо:

Тууганы үч күн боло элек,
Аты-жөнүн коё элек,
Көрдүм эле бир туяк, жылмаң,
Муну гана берейин —

деп жалынат. Оозунан көк түтүн буркурадат. Жез кемпир аны угары менен канагаттанып, чеңгелин бошото берет. Жалгыз уулун жети күндө бермекке убадалашкан атанын абалы жомокто жогорку көркөмдүктө баяндалат: «Боз дөбөгө чыгып, өйдө карап өкүрсө, күн айрылып кеткендей, ылдый карап өкүрсө, жер жарылып кеткендей, мурутун булкуп ыргытып, сакалын жулуп ыргытып, боздоп ыйлайт» (Тоң варианты). «Көкүлдүн үч вариантында тең (Ы. Бээрман уулунда, Тоң варианты, Ө. Карынакта) Көкүлдүн мине турган тулпарын, ээр токумун, жоо

жарагын камдап, баланын атын койдуртуп, Караканга (Боорукер канга) качырышы алгачкы окуядан болуп, бири-биринен анчалык айырмачылыгы жок. Шегеле «Көкүлдө» аттын культу, магиялык сапаты, буудандыгы жогору бааланат, анын аярлыгы, акыл-эси ээсинен ашып түшөт. Ошондуктан, Кедең дос Кер бээни минип, алты айчылык жолду алты саатта басып, Көкүлдү узата келип: «Караканга жеткирсең — кудайдын жалгаганы, кан ичмей Карачтын колуна түшсө — кудайдын каргаганы деп, баланы Кер Кулунга катуу тапшырат (Тоң варианты). Баатырдын атынын адамча сүйлөп, ээсине алдыдагы коркунучтарды эскертип, андан кутулуунун айла-амалын үйрөтүп отурушу баатырдык жомоктун мазмунунда архаикалык окуяны түзөт. «Көкүлдө» да Кедең менен коштошуп, узай бергенде Кер Кулунга тил бүтөт. «Үстүңкү эрди менен көк шыпырып, астыңкы эрди менен жер шыпырып», жез кемпирдин кууп келе жатканын туюп:

Камчы салбас кара сан,
Катыра камчы сала көр.
Такым этти бөлө көр,
Тарак-тарак кыла көр —

деп, суранып калды. Көкүл аттын айтканын жасады эле, ат учуп жөнөп, жеткирбей кетет. (Ырсаалы Бээрман уулунун айтуусунда.) Дегеле кыргыздын баатырдык жомокторунда баатырдын атынын тулпардык касиетине, буудандык күчү, ыкчамдыгына салттуу мүнөздөмөлөр берилет. Окуясы гана эмес, көркөмдүгү жагынан да калыптанып, туруктуу сүрөттөөлөргө, көркөм каражаттарга ээ. Мисалы, бардык учурда баатырдын тулпары алдыдагы нерсени айтуудан мурун ээсине суроо менен кайрылат. Натыйжада ат менен ээсинин диалогу туруктуу эпикалык клише катарында көп кайталанат. Ушул эпизод «Көкүлдүн» үч вариантынан тең орун алып, салттуу стилистикалык курулманы сактап калган. Мисалы, Тоң варианты боюнча Көкүлдү уктатып коюп кароолоп жүргөн Кер Кулун алыстан билинер-билинбес байкалган жез кемпирдин караанын көрүп:

Мен көргөндү көрдүңбү, Көкүл,
Мен билгенди билдиңби, Көкүл?

же:

Жер-жер бийик, жер бийик, Көкүл,
Жер үстүндө мен бийик, Көкүл.
Көзүнө эмне көрүнөт, Көкүл? —

деп суроо салат. Ага Көкүлдүн берген жообу да мазмуну жана формасы жагынан туруктуу:

Түнөргүрдүн көзүнө
Түн чалыңкы көрүнөт,
Карайгырдын көзүнө
Канчалыңкы көрүнөт,
Түк эч нерсе көрүнбөйт.

Кер Кулун көрүнгөн Жез кемпир экендигин айтып, мында да тулпардын акылы менен желмогуз кемпирге жеткирбей кетет.

Аттын ар бир коркунучту алдын ала туюп, ээсине эскертип турушу «Көкүл» жомогунда туруктуу ыкма катарында көп кайталанып, угуучулардын көңүлүн алдыдагы окуяга топтойт.

Жүрүп отуруп бир жерге келгенде Кер Кулунга дагы да тил бүтүп, кан ичме Карачка туш болгондугун ээсине билдирет. Карачка жолугушууда аттын магиялык касиети, ашкере аярлыгы ачык көрүнөт. Көкүлдү ач кене кылып, бооруна жабыштырып, өзү боосу жок боз турумтай түрүнө түшүп, «чыр» этип асманга учарда Карач туюп калып, колго түшүрөт. Ушул мезгилде

«Ийирдим да, кийирдим, качкынымды сага кийирдим» — деп желмогуз кемпирдин жете келиши, Карачтан Көкүлдү кайтарып берүүсүн талап кылуусу бардык варианттардан орун алып, алгачкы окуялардын түрмөгүн түзөт. Желмогуз кемпирге баатырдык жомокко таандык байыркы мүнөздөмөлөр берилген. Ал жети баштуу, ашкере магиялык сапатка, теңдешсиз күчкө ээ. Мисалы, «Оп» тартканда Карач, Көкүл, Кер Кулун ичине кирип кетет. Карачтын аты Тоо Каранын төрт буту гана оозуна барып кептелип калат. Карач болот канжары менен кемпирдин ичин жарып, беш башын айра чапты. Бир башы асманга чыкты. Бир башы жер астына түшүп бара жатып: «Жети эле күндө келбесем, жети миң кол алып, жети күндө чаап албасам» — деп кекенет. Анда Карач: «Жети күнү отуруп, жети миң ок куюп, сени сага кылбасам» — деп антташып кала берет.

Бардык варианттарда Карач кан ичме канкордугу, алптык күчү бар баатыр катарында мүнөздөлөт. Ошондуктан, анын демейдеги адаты кармап, «канын толтуруп ичмекке» Көкүлдү бөктөрүп, Кер Кулунду жетелеп үйүнө түшкөнүн укканда Боорукер кандын чыйпыйы чыгып, кырк канаттуу кара бээни минип жете келип, каарын төгүп, кадырын салып жатып, баланы сурап алат.

Жез кемпирдин шерти боюнча жердин жүзүн каптаган калың кол жыйнап келип, Карач менен согушушу бардык варианттардан орун алып, чыгарманын композициялык системасында алгачкы окуяны түзөт. Бирок баяндоо манерасы бири-биринен айырмаланып турат. Негизинен окуя жалпылыгы, каарман-персонаждардын окшоштугу бардыгында сакталгандыгына карабастан, Тоң вариантында, Өзбеков Карынактын айтуусунда жөө жомоктун стили басымдуулук кылат, көбүн эсе куюлушуп рифмалашкан кара сөз менен баяндалат. Экинчи жагынан эпостун алгачкы формасы катарында эсептелген баатырдык жомоктун салттуу белгилери да ачык сакталып калган. Ал алп баатырдын сырткы кебете-кепширинин сыпатталышынан, баатырдык кыймыл-аракетинен жана стилдик курулмаларынан, ырдык вставкалардын кеңири колдонулушунан, салттуу окуялардын берилишинен ачык көрүнөт. Ырсаалы Бээрман уулунун айтуусунда чыгарманын бир кезде чоң жомок катарында жашагандыгы ачык эле байкалып турат. Тоң жана Өзбеков Карынакта кара сөз менен баяндалган эпизоддор жогорку нускада көбүн эсе ыр формасында айтылат. Жалпысынан чыгарманын мазмундук өзөгү, схемасы Д. Ташматовдун вариантында да сакталган, негизинен окуя архаикалык нукта баяндалат. Айрым учурда айтуучунун бул же тигил көрүнүштү өзүнчө талкуулоого, каармандардын кыймыл-аракетин, ой-пикирин баатырдык көтөрүңкү тондо, апыртмалуу жагдайда эмес, реалдуулукка жакындаштырууга аракеттенүүсү ачык көзгө түшөт. Алсак, Кеденбай баласы Көкүл менен коштошууда кадимки турмуштагы адамдардай ой жүгүртөт: ата-бала болуп, бири-биринин урмат-сыйын көрбөй калганына арман кылат, «тирүү жүрсөң куран окуй жүр» — деп, көзүнүн жашын көлдөтөт. Кемпиринин сөзү боюнча уулун Каракан уулу Карачка качырып жиберип, желмогуз кемпир менен кармашып жатып жан берет. Кемпири да өлөт. Айрым мифологиялык персонаждар (Экей, Текей, Бозбармак, Бозой) реалдуу адам аттары (Мамбет, Байбөрү, Апал, Үпөл, Асан, Үсөн) менен алмашкан.

Жез кемпирдин Карач менен согушушу бардык варианттардан орун алат. Окуясы да негизинен туруктуу: Карач ок куюп жатканда (Ы. Бээрман уулунда жети күнү уктайт) Каракан Ак Дөбөгө кароолго чыгып, «же кумурска экени, же адам экени билинбей, жердин жүзүн каптап келаткан бирдемелерди» көрүп, Карачка кабар жеткирет. Карач жоо келгенин билип:

Ителги тийген таандай, атай,
Иргелте сайып берейин, атай.
Бөрү тийген таандай,
Бүлүнтө сайып берейин, атай

(Ырсаалы Бээрман уулу боюнча, 102-б.), «Көкүлдү кошуп бергин» — деп суранганда атасы бербей коёт. Карач жалгыз калың колго каршы турду, бирок кылычтын мизи, же найзанын учу тийдиби жарадар болуп, Караканга экинчи келип, Көкүлдү сурап алды. Желмогуз кемпирдин баатырлары менен беттешкен мезгилде Карач, Көкүлдүн эрдигинен да Кер Кулундун айла-

амалы, баатырдыгы ашып түшөт. «Миң аттын дүбүртүн салып» жоону дүрбөлөңгө түшүрөт. Кер кулундун айтуусу боюнча Карач кырк эрдин кыйкырыгын салып» жоону жапырып киргенде «Жоо келди» болуп жез кемпирдин кошуну караңгыда бири-бирин кырып салат. Алданганын билип, кошундун калганы Карачты тегеректеп калганда Кер Кулун дагы да амалын тапты. Анын акылы менен Карач Тоо Каранын бутун бууп, Кер Кулунга бөктөрүп, Көкүлдү астына алып, «камчы салбас кара сан катыра камчы салды». Кер Кулун желмогуздун Боз Коён тулпарынын тилин озунуп байлап, сасык туман түшүрүп, асман менен учуп, аркар ашпас Ала-Тоону аттап кетти. Боз коёндун магиялык касиети, тулпардыгы Кер кулундан кем калбайт. Тили бошонору менен беш алпты үстүнө мингизип, аттарын бөктөрүп, Кер Кулунду кууп жетти. Кыскасы, «Көкүлдө» баатырдын тулпарлары байыркы салттуу мүнөздөмөгө ээ: акылы, айла-амалы адамдан ашып түшөт, магиялык, кубулуучулук касиетке, баатырдык сапатка ээ, сүйлөө, ой жүгүртүү мүмкүнчүлүгү бар. Боз коёндун жете келгендигин билгенде Кер кулун ташка сүйкөнүп кырчангы болду да, Карачка: «Боз коёнду кудай мага берсе, сен үйүңдү көрөсүң. Мен үйрүмдү көрөмүн. Боз Коёнду кудай бербесе, сен үйүңдү, мен үйрүмдү көрбөймүн» — деп желмогуз кемпирдин тулпары менен кармаша тургандыгын айтты. Андан бейкапар жайытта жүргөн Боз Коёнгө барып, амал менен ооз омурткасын кырча чайнап өлтүрүп салды.

Карач менен Көкүлдүн желмогуз кемпирдин алптарын жок кылышында Кер Кулун катуу жардам көрсөтөт. Аяр тулпар Көкүлдө алптык күч бар экендигин «түшүнүп», ар дайым саксактап артынан калбай кайтарып турат. Карачтын каруусу кетип бара жатканда Көкүлдү кармашка түшүрөт. Экей, Текей эки алпты өлтүрүүдө кадимки баатырларга таандык салттуу эрежени сактайт: жекеме-жекеге чакырып, алышса-алышып, күрөшсө-күрөшүп, күч сынашып, эрдик менен өлтүрөт. Жогорку эпизоддун бардык варианттарда алгачкы окуя катарында орун алгандыгына карабастан, баяндалышы, чечилиши агынан айырмалуу. Тоң варианты («Муңдуубай») боюнча Карачтын эрдигине басымдуу орун берилген. Көкүлдү жана Кер Кулундун катышышы аз өлчөмдө. Баяндоо учурунда кыскарып калышы да мүмкүн. Ырсаалы Бээрман уулунда Көкүлдүн эрдиги Карачтан кем калбайт, кээ учурда андан ашып түшөт. Экей, Текей эки алптын өчүн алмакка Карачты Бозбармак, Бозой, желмогуз кемпир үчөөлөп жыга турган болуп калганда Кер Кулун Көкүлдү алып келип, оң жагынан коё берди эле, ал эки алпты тең өзү салган таш тулгага сүйрөп барып, бирин астына, бирин үстүнө коюп, өлтүрүп салды. Желмогуз кемпирдин жалгыз башы Карач менен күрөшүп басып калганда Көкүл кылыч менен бир бутун үзө чаап, аны да өлтүрүшөт. Ал эми Бозбармактын кызынын Карач менен кармашышы, анын чачынын магиялык касиети, алптык күчү Өзбеков Карынакта (мында ал Жездин кызы Жезбилек аталат), Ырсаалы Бээрман уулунда ары апыртмалуу, ары көркөм баяндалат. Кыз тегирмендин ташын чачына байлап алып, Карачты куйкалап кирет. Баатыр чөгөлөп ңсыгыла турган болгондо Кер Кулун Көкүлдү алып жете келип: «Тегирмендин ташын кулатып жибер», — дейт. Андан кийин ат кызды куйругуна байлаттырып алып, сүйрөп өлтүрөт. Бул эпизод Тоң вариантынан орун албайт, унутулуп калышы да ыктымал. Дозу Ташматовдо Жезбилек окуяга кийин кирип, жер астынын ханы Жылан-Бапайдын кызы Жыламыштын досу делет. Көкүл колуктусунун суроосу боюнча Жезбилекти куу чунак минип, көктө учкан Куланчы мергендин туткунунан бошотуп, кийин ага да үйлөнөт.

Мында белгилей кете турган нерсе Дозу Ташматовдун варианты кереметтүү жагдайдан, ашкере апыртмалуулуктан бир топ арылган. Натыйжада аттын магиялык касиетине, айла-амалына эмес, ээсинин алптык күчүнө, баатырдыгына көбүрөөк көңүл бурулат. Ошондуктан, бул нускада жогорку варианттардагыдай, Кер Кулундун эрдик кыймыл-аракетин, ээсине көрсөткөн жардамын баяндоо жокко эсе, тескерисинче аттын тулпарлыгына, буудандык күчүнө, күлүктүгүнө басым жасалып, реалдуу мүнөздөмөгө ээ. Кыскасы, Карач, Көкүлдүн эрдиги, алптык күчү, жез кемпирдин алптары менен беттешүүсү бир топ реалдуу сүрөттөлүп, алп баатырдын конкреттүү кыймыл-аракети биринчи планга чыккан. Бул вариантта баатырдык теманын жогоркудай чечилиши төмөнкү себептер менен түшүндүрүлөт. Д. Ташматов ырга шыгы бар чыгармачылык багыты толук акындар поэзиясынын салтында эмес, профессионалдык поэзияга көбүрөөк ыкташып турат. Ошондуктан, баяндоо стилинде апырт;

малуу гипербола аз өлчөмдө. Каарман-персонаждардын кыймыл-аракетин, ой-санаасын реалдуулук позицияда талдоо аракети бар. Ошондой эле ал Совет доорунун айтуучусу, чыгармачылык өнөрканасы ушул мезгилде калыптанган. Натыйжада бул же тигил архаикалык көрүнүшкө же мотивге карата айтуучунун көз карашы, мамилеси өзгөрүп, айрым архаикалык-мифологиялык жагдайлардын кыскарышы жана оң каармандын образынын тарыхтын кийинки кезеңиндеги элдик аң-сезимди, эпикалык көркөм ойлоонун өсүш процессин чагылдытыра калыптанышы мыйзам ченемдүүлүк. Д. Ташматовдо Карач, Көкүлдүн образы байыркы жомоктук каармандын салтында эмес, доордун кийинки кезеңинде түзүлгөн поэма жанрынын чегинде талкууланып, элдик баатырдын күрөшүнө жардам көрсөтүп шарт түзгөн мифологиялык кейипкер, персонаждар анчалык роль ойнобойт. Оң каармандын жеке керт башындагы сапаттар, алсак алптык күчү, эр жүрөктүүлүгү анын максатынын ишке ашышынын негизги таянычы болуп саналат. Мисалы, Тоң вариантында, Ырсаалы Бээрман уулунун, Өзбеков Карынактын айтуусунда Көкүлдүн атасы Мундуубай («Көчпөсбай») «Жердин жүзүн бербеген ак ала жылкысы бар, тоонун башын бербеген тору ала жылкысы бар», ашкере бай, бирок «бир перзентке зар» армандуу ата катарында гана мүнөздөлөт. Дастанда Кедең бай гана эмес, учурунда «сууруп найза, кылычын, сунганда жоосун качырган», «арстандай кайраттуу», «кабылан мүнөз», калкка кадырлуу баатыр катарында мүнөздөлөт. «Улактай чапчу кыйланы урматтуу жаштык күнү жок», сакалы куудай аппак болуп, алдан-күчтөн кетип, каруудан тайгандыгына карабастан, желмогуз кемпир менен кармашып жатып мерт болот.

Каракандын образы да жомокто жана дастанда болуп, эки багытта талкууланат. Каракан «Көкүлдүн» образдык системасында алгачкы катмар. Бардык варианттарда ал «Боорукер кан» аталат. Ошондуктан, Көкүлдүн өз атасы, аяш атасы Кедең да Каракандын колуна эптеп жетсе, бала аман калат деген ишеничте болушат. Д. Ташматовдо Караган (туурасы Каракан болуу керек) образы бир топ кененирээк ачылат. Дегеле бул ысым кыргыз фольклорунан кеңири учурайт. Башка варианттарда да Карачтын атасы Каракан аталып, анын боорукерлиги баса белгиленет. Дастанда куугунтук жеп, качып-бозгондорду калкалап калгандыгы үчүн гана «Боорукер кан» аталбастан, «калкка бейпил, камбар» адам катарында мүнөздөлөт. Алтымыштан ашканда хандыгын уулу Карачка берип:

Жесирди багып соороткун,
 Жетимди барктап чоңойткун.
 Жериндин четин баспасын,
 Жек душман келсе торойткун.
 Бакырды байлап тоорутпа,
 Байкуштун көөнүн оорутпа,

«ак калпак кыргыз ичинде акыйкат болсо», кылымга айтылып, «артында даңктуу из калат» — деп, калктын тагдырын тапшырып, аталык акыл-насаатын айтат. Карачтын кылган ишине астыртан көз кырын салып, калкында зордук-зомбулукту болтурбоо аракетинде болот. Кыскасы, дастанда жогорку варианттарда из салынган проблема (боорукер, калыс, камкор хан жөнүндөгү кыялдануу) бир топ тереңдетилип, доордун кийинки учурундагы элдин ой-санаасын чагылдытырып, адилеттүү башкаруучу, адилеттүү бийлик жөнүндөгү элдик кыял жогорку деңгээлге көтөрүлүп, ал Боорукер (Каракан) хандын кыймыл-аракетинде жасаган ишинде жүзөгө ашкан.

Бул нускада Кер Кулун сүйлөө, ойлоо, керек учурунда эрдик көрсөтүп, ээсине жардам берүү, акыл үйрөтүү, коркунучту алдын ала туюу, кубулуучулук ашкере амалдуулук сыяктуу магиялык сапаттан ажыраган. Ал артыкча күлүктүк, буудандык күчкө ээ. Дастанда, тескерисинче, аттын эрдигине, айла-амалына эмес, Көкүлдүн баатырдыгына көбүрөөк көңүл бөлүнөт. Эгерде Ы. Бээрман уулунда, Ө. Карынакта, Тоң вариантында бала Кер Кулундун айтуусу менен иш жасап, өз алдынчалыгы анчалык байкалбаса, Д. Ташматовдо жети жашар Көкүл Карачтын колуна түшкөндө эле өзүн эр жүрөк баатыр катарында көрсөтөт. Карачтын тоодой кебетесин көрүп калтаарыбастан, «жайлуу жер издеп» келаткан качкын экендигин, анын

колуна түшпөй, Караканга жеткенде ишинин оң болмогун тайманбастан кесе айтат. Карач тобулгу шиш менен толорсугун тешкенде «кара кочкул кан агызып, канжыгага байланганда» да «жаланып канын оозунан» «көзүн ирмеп койбойт». Баланын бул кебетесин көргөн Карач «кабылан» атап, сынына толтурат.

Муну айтуу менен «Көкүлдүн» жомоктук вариантын дастанга же тескерисинче бири-бирине карама-каршы коюу деген пикирден алыспыз. «Көкүлдүн» баатырдык жомок же дастандык вариантын баалоодо алардын эпикалык жанрдын эки башка түрүнө (баатырдык жомок, дастан) кире тургандыгын, жаралган доору жагынан айырмачылыгын, ошого карата дастандык нускада материалды камтуу, каарман-персонаждардын образын түзүү жана баяндоо манерасынын, стилинин өзгөргөндүгүн, Д. Ташматовдун нускасы эски мазмундун, окуянын, каарман-персонаждардын нугу да түзүлгөн эпикалык чыгарманын жаңы формасы экендигин белгилей кетүүгө тийишпиз. Ошондуктан, анын ар бири өз өзгөчөлүгүнө карата баа алуусу керек. Элдик баатырдын жер астына түшүп, ар кандай кыянатчы күчтөрдү, тоскоолдуктарды (жез кемпир, алп, дөө, кара ниет хан, антроморфтуу айбандар) жеңип, эрдик менен үйлөнүп, жер үстүнө кайтышы кыргыздын баатырдык жомоктору үчүн мүнөздүү болуп, Сибирь элдеринин фольклордук традициясы менен тыгыз байланыштуу. Кээде кыргыз жомокторунун баатырлары көккө да чыгып, ал аймактагы адамзаттын душмандары менен күрөшүп, Көк кызына үйлөнөт. Ал эми оң каармандын жер астына түшүшү, көккө чыгышы адамдардын дүйнөнү таануудагы баёо түшүнүгүнө, жер үстүндө, астында, көктө жашоонун турмуш тиричилик бирдигин таануудан келип чыккан байыркы мотив. Анын баатырдык жомоктун мазмундук системасында салттуу көркөм окуя катарында катмарланышы анын алгачкылыгын, адамзаттын аң-сезиминин байыркы формалары менен байланыштуу түзүлгөндүгүн аныктап турат.

«Көкүл» жомогунда да Көкүл жер астына түшөт. Ал эми анын жер астына түшүш мотивировкасы негизинен бардык варианттарда окшош. Карачтын аялы (Чачыкей, Күлайым, Аккоён делип, ар башка аталат) ары кереметтүү аяр, акылдуу жана саяпкер жан болуп, чыгарманын мазмундук өзөгүндө алгачкы образды (бараба татар нускасында Көкүлдүн Чичан аттуу жеңеси болгондугун эске түшүрүңүз) түзөт. Күндөрдүн биринде Көкүл жеңесине кайрылып:

Эр эригип бук болду, жеңе,
Эр кумарын ким жазат, жеңе?
Ат семирп лык болду, жеңе,
Ат кумарын ким жазат, жеңе?—

дейт. Анда жеңеси:

Эр эригип бук болсо, уул,
Эр кумарын куш жазат, уул.
Ат семирп лык болсо, уул,
Ат кумарын туз жазат, уул —

деп, атына туз берди. «Өзүң бир куш кармап кел, ошону таптап берейин, эриккениң жазылар» — деп жумшап калды (Тоң варианты боюнча). Көкүлгө ылайыктуу куштун табылышы, анын алгырлыгы апыртмалуу жагдайда өтөт. Көкүл Ак ыйык куштун балапанын алып келмекке Кер Кулунга болоттон така кактырат, өзүнө болоттон тай туюк соктурат. Асканын астына келгенде: «Аскага чыгып барбасаң, аксак сур ат шерт сенин мойнуңда» — деп шарт коёт. Анда Кер Кулун: «Ак ыйык куш кубулдан качырып калганда мойнун кайрып, кушка отура албасаң, анда шерт сенин мойнуңда» — деп, ээси менен антташат (Өзбеков Карынак боюнча).

Брсаалы Бээрман уулунда аялдын саяпкерлиги ачык мүнөздөмөгө ээ. Кереге башы пакта тытып, балапанды жаткырып, үстүн үйдөй коргошун менен бастырат. Ушул жагдайда Көкүл өзүн Карачка караганда күчтүүлүгүн көрсөтөт. Ал эки колдоп көтөрө албаган үйдөй коргошунду сол колу менен имерип, балапандын үстүнөн бастыра салат. Буга ызаланган Карач

чатак чыгарып, аялын сабаганда Көкүл таарынып кетип калат. Ини менен аганын араздашуусунун бараба татарларынын нускасынан да орун алышы анын чыгарманын мазмундук структурасында алгачкы окуядан экендигин көрсөтүп турат. Ашкере саяпкер аялдын таптаган кушу да алгыр чыгат: канатынын күүсүнөн кийиктер жыгылып, элди олжого тундурут, кырк кулач кызыл түлкү алып, ээсин эпсиз кубантат. Карач менен Көкүлдүн жер астына түшүшү, же көккө чыгышы да Ак ыйык куштун айланасында жүрөт. Алсак, Ырсаалы Бээрман уулунун айтуусунда жер астындагы Алтынай Сур эчки болуп келип, Чачыкейге жолугуп, өзүн Корколдой зордуктап алганы жатканын, Карачтын жардам болобу деп келгенин айтат. Аял көнбөгөндө өзүнө кушун салдырып, Карачты азгырып жер астына түшүрүп кетет. Жер астына түшкөн Карачтын Корколдой менен беттешүүсү, тегин сурап териштириши, алышса алышып, атышса атышып баатырдыкты көрсөтүшү баатырдык жомоктун салтында өтөт. Бирок Корколдой андан ашкан алп экен, кырк кулач зынданга салып, Тоо караны жетелеп барып, кыздын калыңына берет. Жеңесинен иштин жайын сурап билген Көкүл Карачты издеп жер астына түшөт.

Өзбеков Карынакта Карачты Көктүн кызы Көк Мончок ак марал болуп желе башына келип, азгырып кушун салдырып, ак туйгун болуп, чыгышты көздөй алып учуп кетет. Мында да Карач аялынын «кой» деген сөзүн укпай, куштан ажырайт да, аны издеп артынан кетет. Көкүл жеңеси Күлайымдан Көктүн кызы Көк Мончок атасы Көчпөсбай кудалашкан өз колуктусу экендигин билип, а да көккө чыгат. Тоң вариантында Көкүлдүн Ак ыйыктын балапанын таап келиши, аны жеңесинин тапташы, куштун алгырлыгы, Карачтын сурап алышы менен окуя аяктап, чыгарманын андан ары жүрүшүндө куштун катышпагандыгы — ортодон бир топ окуянын түрмөгүнүн түшүп калгандыгын ачык көрсөтүп турат.

Дастанда да Көкүлдүн жер астына түшүшүнө Көкүлдүн тынары себепчи болот. Бирок ал башка варианттарга караганда айырмалуу баяндалат. Карач, Көкүл баштаган көп адам көк токойдун кыргоолун ашыра кырып, аябай олжого батат. Кайра келе жатканда Көкүл боз үйдөй таштын түбүнөн боз коёнду көрүп, тынарын коё берет. Боз коён кушту колтуктап, көздөн кайым жоголот. Ошондо Кер Кулунга тил бүтүп, Аккоёндун сөзүн унутуп, шайтанга азгырылганын, алдыда ээси экөөнө оор милдет, алыс сапар күтүп тургандыгын, болот тырмак тынарды жер астынын ханы Жылан-Бапайдын кызы Жыламыштын алып кеткендигин, анын туулгандан өзүнө буюрган жар экендигин баяндап өтөт. Ушундан улам Көкүл жер астына түшөт. Анын жер астындагы окуяларына Карачтын катышы жок.

Өзбеков Карынакта окуя көктө уланат. Көкүл бир жерге келсе, бир тоо жылып турат. Көрсө ал тоодой болгон дөө экен. Кара дөө Көкүлдү көрүп: «Аттай Көкүл мен десем, томуктай Көкүл турбайбы. Тоодой Көкүл мен десем, томуктай Көкүл турбайбы» — деп, алыша кетет. Булдурсун менен чабышып, камчы сынат. Найза менен сайышып, кылыч менен чабышып, бири-бирин ала албайт. Найза, кылыч сынып, туруштук бербейт. Түшө калып күрөшүп киришет. Көкүлдүн али «алышып алы толо элек, күрөшүп күчү толо элек» экендигин билген Кер Кулун Көк дөөнүн омурткасын бириктирип тиштеп коёт. Көкүл андан ары жөнөп, Ак дөөгө жолугат. Аны чалып, көтөрүп уруп, өлтүрүп коёт. Дагы жүрө түшүп, Кызыл дөөгө туш келет. Муну менен он беш күн күрөшөт. Кер кулун он беш күн суу ичпей, оттобой күзөтүп турат. Кызыл дөөнү көтөрүп ыргытты эле, жармысы жерге кирип кетти. Ошондо дөө: «Батегимдин астында жети бүктөм ак болотум бар, ошону алып шилтесен, башым кесилип түшүп калат»,— деди. Анда Кер Кулун: «Шилтебей, ак болотту кармап тур» — дейт. Айтканындай кармап турду эле, башы кесилип түшүп калды. Көтөрүп шилтегенде өз башын кошо ала кетмек экен. Дөөнүн башы тоголонуп баратып: «Жүрөгүмдү жүрөгүңө бас»,— деди эле Кер кулун: «жүрөгүн Ит ичпестин Ала-Көлүнө салып жибер» — деди. Айтканын жасаганда көл соолуп калды. Көкүл аттын айтуусу боюнча ичегисин үйдөй кара ташка ыргытты эле, таш таруудай быркыранып кетти. Кызыл дөөнүн башын канжыгасына байланып алып барып, Көктүн үйүнө ыргытып жиберди. Агасы Карачты Көк кулданып алып, өлө турган болуп калган экен. Туу калган ак боз бээни союп, казысына бөлөп, мурунку калыбына келтирди. Кайнатасынын өтүнүчү менен үй ичинен Көк дөөнүн башын алып ыргытты эле, баш Ойыроо деген чоң сууга көпүрө болуп орноп калды. Көк падышасы Көк Мончок кызын берди. Бир жыл болгондо Кер Кулун «Элин сагынбас

эл болбойт, үйрүн сагынбас мал болбойт, элге кетели» деп, эл-журтун эсине салды. Мончок эгиз төрөдү. Айлына келип, кой багып жүргөн карындашына жолугуп, ата-энеси каруу-күчтөн тайып, Тору-Айгыр менен Кер бээ жайытка чыга албай калганын билет. Көчпөсбай той берип, элин жыйды. Карагул менен Сарыгул келип тизе бүгүп, кечирим алышты.

Бир ай туруп, Боорукер кан атасына келсе, Түмөн алп, Жаман алп, Жуп желкеси он эки таман алп элин чаап кетип бараткан болот. Артынан кубалап Түмөн алптын башын ыргыта чаап, төөнү чөгөрүп, төөгө артылып бараткан Кан ичме Карачты бошотуп, жаман алпты жалпайта чаап, Көк Мончокту да ажыратып калды. Жуп желкеси он эки таман алп Боорукер каны төөгө артып салып, сабап бараткан экен. Экөө кылычташып, найза менен урушуп, алышып, күрөшүп бири-бирин жеңе албай турган болгондо Кер Кулун алптын ооз омурткасын сый тиштеп салды. Боорукер кан Көчпөсбайга элин көчүрдү. Аларга Көк каны да кошулуп, Көкүлдү хан көтөрүшүп, чоң той беришинде окуя аяктайт.

«Көкүлдүн» бул варианты бир топ көркөм айтылат. Бул сөз чыгарманын баш жагына көбүрөөк таандык. Салттуу окуялар, мүнөздөмөлөр арбын. Ал эми Көкүлдүн көктөгү, жер үстүндөгү баатырдын кыймыл-аракетин, эрдигин баяндоодо схемалуулук өкүм сүрүп, көркөмдүгү бир аз кемий түшкөн. Көбүнчө окуялар гана саналып, кеңири көркөмдүктө сүрөттөлбөйт. Айрым жерлеринде баатырдык жомоктогу салттуулук сакталбай, турмуштук жөө жомок калыбына түшүп кеткен. Мисалы, Көкүлдүн боёкчу болуп эл кыдырып келип, карындашынын, ата-энесинин ал-жайын билиши, Карагул, Сарыгул менен жарашып, той башкартып коюшу ж. б.

Тоң вариантында окуянын аякташында Өзбеков Карынактыкына окшош жайы бар. Бул нускада көп окуя кыскарып калган. Мында да анын ата-энесин эстеп жолго чыгышына Кер Кулундун эске салуусу себепчи. Көкүл жолдо жүрүп келе жатып, тоо болуп жылып турган Көк дөөнү, Ак дөөнү жеңет. Көкүл менен Кызыл дөөнүн жолугушуусу, окуясы жагынан Өзбеков Карынактыкына жакын. Мында да Көкүл Кер Кулундун жардамы менен Кызыл дөөнү да өлтүрөт. Акыры алдан-күчтөн тайып, карып калган ата-энесин жана карындашын таап, тынчып жатып калышында окуя аяктайт. Байкоого караганда ал кеткенден кийинки Боорукер кандын элин жоо чабышы, Көкүлдүн аларды куткарышы сыяктуу окуя кыскарып калган өңдүү. Кантсе да чыгарма байыртадан узак айтылып, бир канча варианттуулукка өткөн. Натыйжада айрым окуялары кыскарып, же схемасы гана тартылып, төгүлгөн көркөмдүк бир кылка сакталган эмес. Мындай мүчүлүштөр дээрлик бардык варианттардан байкалып турат. Айрыкча баш жагындагы салттуу архаикалык мүнөздөмөлөр, баатырдык жомоктун стилине таандык кайталоолор чыгарманын аягына келгенде өз деңгээлинде болбой өксүп калган. Дегеле чыгарманын түп нускасында жер астына түшүп, же көккө чыгып, жоо колуна кеткен Карачтын артынан Көкүлдүн барып куткарып алышы алгачкы окуяны түзөт. Бул окуя кыргыздарда айтылышында гана эмес, тббол нускасында да сакталып калгандыгы кызыктуу көрүнүш. Кара Кукул Күн хан, Ай хандын жоосун жеңип, алардын кыздарына үйлөнүп жүргөн мезгилде элин жоо чаап, Кеучту сандыкка салып, чоң сууга ыргытып, жеңесин Ташкандь олжолоп кетет. Кара Кукул артынан барып, агасын суудан чыгарып, Ташканды өлтүрүп, жеңесин куткарып келет.

Д. Ташматовдун айтуусунда Көкүлдүн жер астындагы окуялары башка варианттардан айырмалуу. Кер Кулун тынарды алып кеткен Жыламыш экендигин Көкүлгө айта келип, колтугундагы канатын жайып, асманга чыгып, учуп жөнөйт. Натыйжада аттын күлүктүгү, тулпардын сапаты апыртмалуу жагдайда кызыктуу баяндалат: ат бирде көккө чыгып, бирде жерге түшөт. Көкүл бир туруп жылдыз менен жанашат, күндүзү күн, түнкүсүн ай менен арбашат, бир туруп күн нуру бетин аймаласа, бирде бороон-чапкын жүрүп калтыратат. Учуп жүрүп отуруп, жер астына түшүп, бир дайрага кез келет. Кара дайранын жээгине жатып, Көкүл катуу уйкуга кирет. Бир кезде аты чапчылап ойготуп: «Эрдигиң бар, эсиң жок, эчтеке менен ишиң жок. Алдыңдагы Кара шаар — кайнатандын шаары. Келгенибизди жылан билип калса, иш кыйын. Мен Жыламыштын ордосуна жылып жеткизейин. Жыландарды көргөндө боюңду жыйырбай, салмактуу отуруп, колуктуңду күт»,— дейт. Ат айтканындай, көзгө илинбей, Кара дайраны аттап өтүп, үй жанына келип токтоду. Ат алган киши жок, Кер Кулун алтын акырга кирип туруп калды. Көкүл алтымыш канат өргөөгө кирип салам айтса, алик алган киши жок,

ичи толо жылан. Бири кереге бою секирсе, бири төмөн түшүп ийрилип келип жатып калат. Төргө өтүп отуруп, ийинине чапан жамынып ийрилип төрдө жаткан теңгедей ак жыланды көрөт. Топчудай ак жылан Көкүлдүн жеңинен кирип сойлойт. Койнуна кирип, мойнунан чыкты оролуп. Анан кулагына, оозуна киргенде да былк этпей отура берди. Кыздын сынына толду окшойт, бир убакта Жыламыш сулуу жанында, кырк кыз тегеректеп отуруп калды. Кыз атасына кабар айттырды эле ал: «Кара шаарда сага тең келер адам жок эле, көңүлүнө жакса мейли» — деп уруксат берет. Кыз-күйөөнүн үйлөнүү тою өтүп, Жыламыш Көкүлгө турмушка чыгат.

Жогорку окуянын «Көкүлдөн» орун алышы же адамзат баласынын жылан менен туугандашуусу жөн жай нерсе эмес, өзүнүн мифологиялык жана тотемдик негизи бар. Байыркы адамдардын аң-сезиминде, түшүнүгүндө айбандар дүйнөсүн жандандыруу, адамдардын турмушун, жашоосун, жада калса, сүйлөө, ойлоо, түшүнүү мүмкүнчүлүгүн аларга да ыйгаруу кеңири орун алып келген. Ошондуктан, жыланга өтө этияттык менен мамиле жасашкан, анын магиялык касиетине, арбап коюу, кек алуу жөндөмүнө бек ишенишкен. Байыркы кыргыздардын аң-сезиминде жыландардын ханы адамга «апаппак кичинекей жылан түрүндө» көрүнүп, жердин жети катар түбүндө жашайт деген түшүнүк бекем орун алып келген. Бул ишеним «Көкүл» чыгармасында да чагылышып, көркөмдөштүрүлгөн жагдайда жүзөгө ашкан. Ал эми кыргыз жомокторунун мазмундук системасында адамзат баласы менен жыландын укум-тукумунун туугандашуусунун салттуу көркөм окуя катарында орун алышы — анын байыркылыгын жана алгачкы мезгилде тотемдик милдетти аткарып келгендигин аныктап турат. Д. Ташматов боюнча Көкүлдүн жер астындагы окуясы анын желмогуз кызы Жезбилекти Куу чунак минип көктө учкан Куланчы мергенден куткарып алышында уланат.

Негизинен бардык версия жана варианттар үчүн туруктуу окуя (жеңесинин аярлыгы, акылмандуулугу, кайнисинин эрдик кыймыл-аракетине көмөктөш болушу. Карач экөөнүн ынтымагын чыңдоого аракеттениши, ошондуктан Көкүл тарабынан өзгөчө ардакталышы чыгарманын дастандык үлгүсүнөн да орун алат. Дастан боюнча Какүл.. Жыламыш сулууга үйлөнүп, Жылан-Бапайдын хандыгында туруп калат. Бир күндөрү тааныш үндү угуп кулак төшөсө, жеңеси Аккоён атасы Карагандын өзүнүн азабынан «сакал, чачы агарып», карылыкка моюн сунгандыгын, энесинин санаа тартып алдан-күчтөн тайып, агасы Карачтын кайгылуу күндө калгандыгын, Көкүлдүн болсо аларды унутуп, үч жыл кабарсыз жатып алгандыгын айтып, көпкө ак урат. Баатыр бала катуу уйкудан ойгонуп, келгенине үч жыл болуп калгандыгын, ак кебин кийип жол келген жеңеси эли-журтун эсине салып турганын билгенде «уу ичпей ичи жалындап», «каарына кара таш сынып», кетүүгө кам уруп калат. Биринде толук, экинчисинде учкай болсо да ушул деталдын бараба татар нускасында да сакталып калышы анын алгачкы окуядан экендигин аныктап турат. Бараба татар жомогу боюнча да Кара Көкөл агасы Кеучка таарынып баш ооган жакка кетип, Айкандын, Күнкандын жоосун жоолап, алардын кыздарына үйлөнөт. Бир күнү агасы, жеңеси эсине түшүп ыйлайт да, кайнатасынан уруксат алып айлына келип, эли-журтун жоо чаап кеткенинин үстүнөн чыгат.

Жыламыштын өтүнүчү менен Жезбилекти куткарууга Көкүлдүн жолго чыгышы, атынын «тык» токтой калып, алдыдагы ишти баяндашы жомоктун композициялык структурасында салттуу ыкма катарында орун алат. Бирок Кер Кулундун ээсине алдыда кездеше турган окуяны айтып турган жери стилдик жагынан баатырдык жомоктун рамкасынан чыгып, дастанга ылайык реалдуулук, масштабдуулук, чечмелөө, сөздүн маанисин кеңейтүү сыяктуу өзгөчөлүктөрү менен баяндалат. Эгерде «Көкүлдүн» жомоктук вариантында аттын «сөзү», ээсинин жообу кыска, салттуу ыр жолдорунан туруп, муундан-муунга, айтуучудан-айтуучуга өтүп, эпикалык клише катарында кайталанган ыр жолдорун түзсө, дастанда мааниси кеңейип, стилдик курулмаларында салттуу туруктуу форма сакталган эмес. Айрым салттуу окуялык деталдардын укмуштуудай ылдамдык менен канатын жайып кетип бараткан баатырдын тулпарынын «тык» токтой калып, ээсинин көзүнө эмне көрүнгөндүгүн сурап, анан өзүнүн туйгандарын, кантип кутулуунун же жеңүүнүн амалын үйрөтүшү орун алгандыгына карабастан, мазмун, форма жагынан кеңейгендиги, ашкере апыртып сүрөттөөдөн белгилүү өлчөмдө тазарып, реалдуулукка баш койгондугу байкалат.

Дастанда Көкүл менен Жыламыштын же Жезбилек менен Көкүлдүн бири-бирине жасаган

мамилеси, речи реалдуу жагдайга жакын. Дастандын стилине баатырдык жомокко таандык топтоштуруу, типтештирүү жана гиперболаштыруу анчалык мүнөздүү эмес. Көбүнчө айтуучунун индивидуалдуу өзгөчөлүгү ачык чагылышкан. Мисалы, ары кереметтүү, ары аяр Жылан-Бапайдын кызы Жыламыш сулуу Көкүлдү кооптуу сапарга узаткан жеринде алган жарынын тагдыры жөнүндө тынчсызданып турган карапайым эле аял катарында ой жүгүртөт:

Бет алчу жагың алыс жер,
Беттешчү жооң катуу эр.
Бетиме такты салдырбай,
Белчемден шорго малдырбай,
Береним, Көкүл, барып кел (124-б.)¹⁹.

Же Жезбилектин Көкүлдү Куланчы мергенчи менен кармашууга узатышы да реалдуу жагдайда баяндалат.

Дегеле дастандык нускада Жыламыш, Жезбилек кыздардын турпаты, кулк-мүнөзү, ой-сезими жомоктук-гиперболалык эмес, кадимки турмуштагы адамдын мүнөздөмөсүн түзөт. Дастан боюнча оң каармандын жер астындагы окуясы Көкүлдүн Жезбилектин хандыгына келип, Куланчы мергенди атып өлтүрүп, кызды туткундан бошотуп, элге азаттык беришинде уланат. Бул нускада Көкүл бир шаарга жетип ак сарайга кирсе, киши жок, өлөсөлүү кемпир отурат. Жөн жай сурашып, өзүнүн Жезбилекти куткарганы келгенин айтканда кемпир иштин жайын баяндайт. Анын айтуусунда кызынын көңүлүнө ушунча жашка келгенче эч ким жакпаган экен. Көз арткандар көп болсо да, атасы желмогуздун тирүү кезинде эч ким даай албайт. Ал өлгөндөн кийин Куланчы Мерген сансыз көп кол менен келип, чепти курчап алып, ойлоноуга бир апта сүрүк берет. Эгерде ушул аралыкта оңдуу жооп албаса, «күлүндү көккө сапырып, күч менен капкаңа кирип», кызынды тартып аламын — деп шарт коёт.

Дастанда Куланчы теңдеши жок ашкере мерген катарында мүнөздөлөт: анын колунан Көкүлдөй нечен эрлер өлүм табат, ага беттешүүгө келгендин аман кайтканы болбоптур. Анын мергендиги, айла-амалы ашкере апыртмалуу. Куу Чунак минип көктө учуп, булут менен аралашат. «Асманда жүргөн жөргөмүштүн аркасын жазбай сыя атат, адамзат менен касташса, арка мойнун кыя атат». Ошондуктан, Жезбилек карт V мергендин кыраандыгын, айла-амалын эске ала «мерт болосуң, барбагың» деп, Көкүлдүн жолун тосот. Бирок Көкүл да элдик баатырга таандык салт менен «коркок адам коёндой өзүн жашырып, кор болуп жатып үйдө өлөт» — деп, Куланчы Мергенди издеп чыгат. Көкүлдүн келе жатканын кексе мерген туюп, Куучунак атын минип, асманга учуп чыгат да, «булутка өзүн жашырып, буулукканы басылып», «кээде булуттан баш багып», көктө жүрүп кароолго алат. Куланчы Мергендин аты да «зуулдап асманда учуп, куйрук, башын жапырып, ашкере апыртмалуу шартта ээсине кызмат өтөйт. Бирок айла-амалдуу Кер Кулун коркунучту туюп, буйтап өтүп, мергендин огун жазгырат. Өмүрү эки атпаска анты бар Куланчы «Кутулдум эми сенден» — деп, көк менен чу коюп, узап кетет. Терс каармандын коркунучтуу түш көрүшү, андан чочулашы, аялы Ак Тотунун Көкүлдүн келип, өзүн кароолго коюп, атууга даяр тургандыгын кереметинде билип, келбетинде туюп, мылтыгыңды алып аткын, жесир калбайын — деп, зар какшап турушу эпикалык чыгарманын окуясында көп учурай турган салттуу көрүнүш. Бирок мында да Куланчы аялынын сөзүн «обу жок айтылган орунсуз кеп» катарында эсептеп, дөөгүрсүп көңүл бурбай коюп, мерт болот. Эринин өлгөндүгүн билгенде Ак Тоту түндүктөн көк түтүн болуп буралып чыгып, көздөн кайым жоголот. Куланчынын эли чогулуп астына келгенде Көкүл өзүн ары адилеттүү, ары боорукер баатыр катарында көрсөтөт. Үрөйү учуп турган калкты тынчтантып, өзүнүн өчү жалгыз гана Куланчы мергенде экендигин билдириши элдик баатырга таандык сапат. Көкүл Жезбилек кыздын айлына келип, аптага ойгонбой, алп уйкуну салат. Куланчынын өлгөнүн укканда капаста туткундалып калган элдин жарпы жазылып, Кара-Шаар ичи оюн-күлкүгө толот. Акыры кыздын энеси, калкы отуз күнү оюн куруп, кырк күнү тоюн өткөрүп, көп сеп берип, Көкүл менен Жезбилекти узатат. Дастан боюнча Көкүл жер астына түшүп, Жылан-Бапайдын кызы Жыламыш сулууга жана желмогуздун кызы Жезбилекке үйлөнөт. Д.

Ташматовдо эки кыз жаш кезинде достошуп, бир кишиге күйөөгө чыкмак болуп антташкан курбулар делет. Фольклордун салтында жогоруда белгилегендей, жылан менен адамдын туугандашуусу, анын тотемдик башталышынын таанылышы — архаикалык мотив. Байыркы кыргыздардын жыланды культ, тутуп, ага карата ар кандай ырым-жырымдарды аткарып, анын дубайкөйлүгүнө, магиялык сапатына, жаратуучулук касиетине, адамды түшүнүү, ой жүгүртүү, сүйлөө сыяктуу жөндөмдүүлүгүнө бек ишенип келгендиги белгилүү. Ошондуктан, дастанда Көкүлдүн Жылан-Бапайдын кызына үйлөнүшү адамдардын архаикалык түшүнүгүнүн же ишениминин чыгармага чагылышкандыгын аныктап турат.

Элдик баатырдын желмогуздун кызын алышы эпикалык, ал эмес жалпы эле фольклордо жаңы көрүнүш, башкача айтканда, архаикалык салттуу окуянын интрепретацияланышы,— айтуучунун өз көз карашынын чыгармага чагылышы. Эпикалык чыгарманын салты боюнча желмогуз — жез кемпирдин уулу же кызы ата-энеси сыяктуу эле адамзат баласынын кыянатчы туруктуу душмандары. Алар деле эне-атасынын «күрөшүн» улантат, көпчүлүк учурда алардын кегин кууп, өчүн алуу аракетинде болуп, элдик баатырлар менен кармашууда ажал табышат. «Көкүлдүн» бир вариантында (Өзбеков Карынактын айтуусунда) Жезбилек чыгарманын башында Көкүл менен күрөшүп жаткан учурда эскертилип, аны Кер Кулундун ооз омурткасын чайнап өлтүргөндүгү баяндалат. Ырсаалы Бээрман уулунда жез кемпирдин кызын (аты аталбайт), Кер Кулун Көкүлгө чачынан байлатып алып, сүйрөтүп өлтүрөт.

Дастанда энеси жез кемпирдин өчүн алмакка келген Асан, Үсөн, Байбөрү, Мамбеттер Карач, Көкүл колдуу болуп каза таап, Апал, Үпөл эки кыз Карачка батынып кол сала албай, качып жоголушат. Ошону менен чыгармага кайтадан кирбейт. Салт боюнча кийин окуяга дагы катышышы керек эле. Байкоого караганда айтуучу байыркы архаикалык мотивди башкача талкуулоого, желмогуздун укум-тукуму менен адамды элдештирүүгө, туугандаштырууга аракеттенген сыяктуу. Ушул максатта Жыламыш сулуу менен Жезбилектин достугу, бир адамга турмушка чыгууга антташкандыгы, Жезбилекти Куланчы Мерген алмак болуп, сансыз кол менен келип шаарын курчап алышы, Көкүлдүн кыздын жоосун жок кылып, өзүн туткундан бошотуп, эли-журтун азаттыкка чыгарышы сыяктуу окуялардын жаңы түрмөгү дастанга кирген. Бул сыяктуу фактылар фольклордогу айрым архаикалык окуялардын жана мотивдердин өзүнүн өсүш жолунда бул же тигил айтуучунун көз карашын, чыгармачылык жеке өзгөчөлүгүн чагылыштыра өзгөрүүгө учурап интерпретацияланышын, коомдун кийинки баскычтарындагы идеяларды сиңирип жаңыланышын көрсөтүп турат. Натыйжада дастан боюнча элдин эзелки душманы желмогуздун кызы өзүнүн алгачкы салттуу мүнөздөмөсүнөн, кыянатчылыгынан, сыйкырчылык касиетинен ажырап, адамзат баласы менен турмуш кураат.

Көкүлдүн жер астындагы окуясы Ырсаалы Бээрман уулунун вариантынан да орун алып (Өзбеков Карынакта оң каармандын негизги баатырдык күрөшү көктө өтсө, Тоң нускасында окуянын өткөн орду айтылбайт, байкоого караганда унутулуп же кыскарып калгандай түрү бар), ачык айырмачылыгы менен баяндалат. Бул нуска боюнча жер астындагы Ай кандын кызы Алтынай кубулуп, аксак эчки болуп келип, Карачты азгырып, кушун өзүнө салдырып, аны жер астына түшүрүп кетет. Агасын издеп, Көкүл да жер астына түшөт. Бараба татар жомогунда Кара Көкөлдүн агасына таарынып баш ооган жакка кетип, Күн кандын, Ай кандын кыздарын алгандыгы айтылат. Демек бул фактылар жогорку окуянын жана Күн кан, Ай кан, алардын кыздары сыяктуу персонаждын чыгарманын мазмундук системасында алгачкылардан экендигин көрсөтүп турат. Бирок өсүү процессинде биринде тармакталып кеңири, экинчисинде схемасы гана тартылып дегендей, ар башка деңгээлде баяндалган. Кыргыздарда айтылышында (Ы. Бээрман уулу боюнча) Алтынайдын жер астынан өзүнө ылайыктуу баатыр жар издеп келишине капырдын ханы Корколдойдун кызды күч менен алмак болушу себепчи болот. Карач Корколдойдон жеңилип, күрөштү Көкүл аягына чыгарат. Бирок эмнегедир күйөөлүк укук Карачка ыйгарылат. Ал эми окуянын мындай чечилиши кыргыздарда ининин агага жол бошотушу, улууну урматтоо сыяктуу эпикалык эреженин бек сакталышына байланышса керек. Антпесе Көкүл жер астына түшкөндө Ай кандын эли аны Алтынайдын болочоку жары деп эсептейт. Кыз да көңүлүндө жактырып, жолунан тосуп, баланын баатырдыгын, атынын тулпарлыгын сындан өткөрмөккө желмогузду жумшайт. Бирок Кер Кулун жез кемпирдин

жарты акыр арпаны, жарты казан көжөнү сыйкырлап жолдо күтүп отургандыгын алдын ала туюп, эгерде өзү акырдагы арпаны жеп бүтүрө албаса, ээси жарты казан көжөнү түгөтө ичпесе, иштин чатагына айланышын бек эскертет. Көкүл желмогузга жете келип, жарты казан көжөнү түгөтө ичип, кемпирдин калемдеген көйнөгүн кат-катынан бөлүп сабайт. Аты жарты акыр арпаны түгөтө жеп, акырды жара тээп чыга келет. Кемпир качып Алтынайга барып, көргөнүн айтып берет.

Көкүл менен Корколдойдун кармашуусунда кадимки баатырларга таандык салттуу эреже сакталат. Ириде жергиликтүү алп өз жергесине келген баатырдын түп тегин сураштырат:

Түбүңдү түгөл сен айтчы,
Түп жайыңды билейин.
Тегинди терип сен айтчы,
Тек жайыңды билейин.

Көкүлдүн жообу да салттуу ыр жолдорунан турат:

Түбүмдү түрүп сурайсың,
Түбү жок чалчык дедиңби?
Тегимди терип сурайсың,
Теги жок чалчык дедиңби,
Мени тексиз адам дедиңби,
Тегимден кабар жедиңби?

Андан кийин Корколдой беттешүүнүн салты боюнча алышуу керекпи, атышуу керекпи деп суроо салат. Эки алптын кармашуусу апыртмалуу көркөм баяндалат: атса ок өтпөйт, чапса кылыч кеспейт. Акыры экөөндө тең курал, жабдык калбаганда күрөшө кетип, бири-бирин жыга албайт. Эки алптын денесинен аккан тер сел жүргөндөй курт-кумурсканы каптап кетет. Ошондо макулуктар кудай таалага арызга турду эле, ал: «топурагы бир жерден алынган пенделер эле, экөөнүн ортосунда асман тиреген тоо бүтсүн. Чытырман калың токой бүтсүн. Агыны катуу суу бүтсүн» — деп буюрду. Ошондо экөө эки жагынан тоону казып, токойду жулуп жиберди. Көлдү жата калып жутушту эле, суу соолуп, калбай калды. Дагы да кайтадан кармашты эле, экөөнөн аккан терден дөң жер пас болду, ой жер былкылдаган саз болду. Экөөнүн жонунан аккан тер сел болуп, курт-кумурсканы дагы да каптап кетти. Тобол вариантында да Темир алп менен Кара Күкүлдүн кармашуусу ушундай жагдайда өтөт. Экөө жети күн, жети түн күрөшөт, «тобуктап тозан болду, топурактары абага учту». Күндү туман каптап, бири-бирин көрө албады. Же Кара Күкүл жүрүп келе жатып, «ачарга эшик жок, карага (караганга) тешик жок, бир тоо сыяктуу үйгө жолугат. Аңгыча дабыш чыгып, бир ак булутка минип, Чоюн алп чыга келет да: алышасыңбы, атышасыңбы? — дейт. Кара Күкүл: «Атышмак ата башы, алышмак керек» — деп, экөө жети күнү, жети түнү күрөшүп, акыры Чоюн алпты көтөрүп уруп өлтүрмөк болгондо: «өлтүрбө, дос болуп, кызымды берейин» — деп кызын берет.

Тоң вариантында да Көкүлдүн Көк дөөгө жолугушу жогоркудай жагдайда өтөт: Көкүл жүрүп отурса бир тоо турат, же кирерге эшиги жок, же чыгарга тешиги жок, жөн турбай жылып турат. «Быяктын тоосу жылып турат экен го» — деп жанына барса, Көк дөө экен. Аны менен бир нече күн, бир нече түн кармашып, көтөрүп уруп өлтүрүп, андан ары жол тартат. Жогорку фактылар кыргыз жана Сибирь нускаларынын ортосунда окуялык гана эмес, көркөмдүк жагынан да салттуу жалпылыктын сакталышын көрсөтүп турат. Албетте, Сибирь чыгармасында окуянын схемасы гана тартылып, бардык турпаты менен колго тийбегендиктен, көркөмдүгү жөнүндө толук сөз козгоо кыйын. Ошондуктан, айрым көркөм жалпылыктары жөнүндө гана сөз болмокчу.

Дегеле Корколдой дөө менен Көкүлдүн кармашуусу Ырсаалы Бээрман уулунда өтө көркөм тартылган эпизодду түзөт: «Сен ыргыт, мен ыргыт болуп, эки алып бири-бирине кезек бере акыры Корколдой Көкүлдү ыргытты эле, ал тизеге чейин жерге бата түшүп, кайра ыргып чыга

келди. Көкүл белинен бек кармап ыргытты эле, Корколдой белчесинен жерге батып, чыга албай туруп калды. Башын кылыч менен чапты эле, кыңырыктай да көрбөдү. Найза менен сайса, шибегедей да көрбөдү». Ошондо Корколдой: «Сени кылычтуу эр деп жүрсөм, кыңырыктуу эр экенсиң, батегимдин астында алты бүктөп катып койгон алты кулач ак болот бар. Айды карай шилтесең, айдай чаркы жазылат. Күндү карай шилтесең, күндөй чаркы жазылат. Ошону менен чапсаң, башым койдой кесилет, каным суудай төгүлөт. Жүрөгүмдү алып, жүрөгүнө бас, ичегимди белиңе курчана сал»,— деди. Көкүл дөөнү жерден сууруп алып, ак болот менен чапты эле, башы койдой кесилди, каны суудай төгүлдү. Жүрөгүн жүрөгүнө басмак болгондо Кер Кулун: «кара ташка баса кой»,— деди. Үйдөй кара таш быркырап кетти. Ичегисин курчанайын деди эле, дагы да аты: «кучак жеткис терекке курчай сал»,— деди. Терек өрттөнүп кетти. Бул окуялар кереметтүү жөө жомоктун, баатырдык жомоктун мазмунунан көп учурап, окуясы гана эмес, көркөмдүгү жагынан да калыптанган салттуу көрүнүштү түзүп, чыгарманын идеясын ачып, кеңейтүүдө чоң роль ойнойт. Биринчиден, элдик баатырдын каршысы алп сыйкырдуу сапаты, айла-амалы ашкере артык персонаж катарында мүнөздөлөт: кадимки найза башын кесе албайт, ага өзүнүн ак болоту гана жарамдуу. Анын жүрөгүн үйдөй таш көтөрө албай быркырайт, ичегисинен кучак жеткис терек өрттөнүп кетет. Бирок баары бир оң каарман тарабынан каза табат. Мындай ыкманын колдонулушу элдик баатырдын алптык күчүн, ашкере эрдигин арттырып көрсөтүү максатын көздөйт. Экинчиден, оң каармандын душманы өлүп бара жатканда да өз каршысын артына калтырып койгусу келбейт, ошондуктан кандай да болсо өлтүрүүнүн айла-амалын издейт.

Кыргыздын баатырдык жомоктору үчүн кайнатасынын болочоку күйөөнү сындан өткөрүүдө түбү жок көлдөн кырк кулактуу казанды алып чыгууну буюрушу мүнөздүү окуя. Бул «Төштүктүн» жөө жомоктук жана эпостук вариантынан да орун алат. Адатта алардын аткарылышы, окуясы, сүрөттөлүшү да бири-бирине окшош. «Төштүктө кырк кулактуу казанды алып чыкмакка түбү жок көл түбүнө Төштүктүн аты Чалкуйрук түшсө, «Көкүлдө», Кер Кулун барат. Экөөндө тең бул оор мөрөй алардын болочоку кайнаталары Көк дөө, Ай кан тарабынан тапшырылат. Эгерде «Төштүктө» Чалкуйрук көлгө түшөр алдында: «Кан аралаш кара көбүк чыкса — менин өлгөнүм, ак көбүк чыкса — аман чыга турганым» десе, ушул эле сөздү Кер Кулун да айтат. «Көкүлдө» да «Төштүктөгүдөй» эле адегенде бурулдап кан оргуп чыгып, аттын. ээсинин эсин кетирет. Артынан ак көбүк көрүнүп, баатырдын тулпары кырк кулактуу казанды алып чыгып, акыркы мөрөй аткарылат. Ошентип, элдик баатырлар кайнаталарынын сынынан өтүп, күйөө болуу укугун жеңип алат. «Көкүлдө» күйөөнү сындан өткөрүү салттык жөрөлгө катарында аткарылып, Көкүлдүн кырк кулактуу казанды алып чыгышы менен Аккан кызын Карачка берет. Ырсаалы Бээрман уулу боюнча Көкүл Жамбы атуудан мөрөй алып, келечеки кайнатасынын сынынан өтүп, жер астындагы эки хандын кызына үйлөнөт.

Көкүлдүн жер үстүнө чыгышы кыргыздын баатырдык жана кереметтүү жөө жомоктору үчүн мүнөздүү салттуу окуялардын түрмөгүнөн турат. Адатта жер астына түшкөн элдик баатыр алп кара куш менен достошот. Экөөнүн жолугуусу да негизинен окшош жагдайда өтүп, окуясы гана эмес, баяндалышы, сүрөттөлүшү боюнча да окшош. Алп кара куш бардык учурда жер асты, үстүнүн чегинде орун алган чынар терекке уя салат, бирок жылда тууган балапанын жылда ажыдаар жеп кетип, жыл сайын башына мүшкүл иш түшөт.

Көпчүлүк учурда баатыр чынардын көлөкөсүндө эс алып жатып, терекке оролуп чыгып бараткан ажыдаарды кокусунан көрүп, атып түшүрөт. Айрым учурда атайылап издеп барат. Окуяга катышкан персонаждар да туруктуу: алп кара куштун өзү, эки баласы, чынар терек, ажыдаар жана алп баатыр. Баатыр ажыдаардын денесин экиге бөлө чаап, Чынардын башына чыгып барат. Балапандары аябай кубанып, канатынын алдына катып алып, энесинин учуп келишин күтүп калышат. Аңгыча бир заматта күн бүркөлүп, алай-дүлөй болуп, катуу мөндүр төгөт, күн күркүрөп, жаан жаап, сел жүрөт, таш кулайт, тоо урайт. Ошол учурда куш теректин башына келип конуп, терек үч ийилип жерге тийип, үч ийилип көккө чыгат. Андан кийинки балапандары менен энесинин диалогу да өзүнүн мазмуну, айтылыш структурасы жагынан бардык учурда бирдей. Куш балапандары баатырды да жутуп жибергенде алардын чый-пыйы чыгып, тамагын тыткылап ийишет. Анда энеси: «Атаа балдарым ай, бир аз коё турганыңарда

мурункусунан да эр кылат элем» — деп нааразы болуп, кайрадан кусат. «Көкүлдө» (Ырсаалы Бээрман уулунун айтуусунда) Көкүл алп кара куш кусканда көкүрөгү алтын, көчүгү күмүш болуп, жерге түшөт. «Төштүк», «Алназар Бакы» жөө жомокторунда да алп кара куш балдарынын шашмалыгынан алп баатырдын бүткөн боюн чылк темир кыла албаганына, кападар болот. Ал эми бул фактылар куштун жогорку кыймыл-аракетинде анын тотемдик башатын, жаратуучулук касиетин тааныган байыркы адамдардын алгачкы ишениминин изи жатабы деген ойго алып келет. Бардык учурда куш адам менен достошуп, башыңа кыйынчылык түшсө, түтөтүп койсоң даяр боломун — деп, жүнүнөн бир тал жулуп берип, кош айтышып, кала берет. Кийин оң каарман анын жардамы менен жер үстүнө чыгат. Бул окуянын «Көкүлдөн» гана эмес, «Төштүк», «Алназар Бакы», «Кенже бала» ж. б. жомоктордун мазмунунан да окуялык жалпылыгы, салттуу сүрөттөөлөрдүн бирдиги менен орун алышы анын кыргыздын кереметтүү жомоктору үчүн мүнөздүүлүгүн көрсөтүп турат.

Өзбеков Карынакта көкүлдүн негизги баатырдык иштери көктө өткөндүктөн, алп кара куштун окуясы орун албайт. Тоң вариантында Көкүлдүн жер астындагы баатырдык күрөшүн баяндаган окуялардын түрмөгү түшүп калгандыктан, алп кара кушка байланыштуу окуя мында да кыскарып калган. Ырсаалы Бээрман уулунун айтуусунда Көкүлдүн жер үстүнө чыгышы тикеден-тике куштун катышуусунда жалпы салттуу окуянын чегинде өтөт. Алпкаракуш ажыдаарды өлтүрүп, балдарын сактап калгандыгы үчүн жакшылыкка жакшылык өтөп, Көкүлдү аялдары, кайын журтун малы-жаны жана Карачты үстүнө отургузуп, жер үстүн көздөй учуп чыгат. Бирок учуп баратканда азык деп камдалган кырк торгой, кырк кашык суу түгөнүп, анын үстүнө картайып калган алп кара куштун алы кетип, ылдыйлап жерге кулап түшө турган болгондо Көкүл ийри такымынан эт кесип, көзүнөн чегип суу берет. Жер үстүнө чыкканда куш баланы жутуп жиберип, кайрадан кусат. Көздүн тостоюп кичине, такымдын ийри болуп калышы ушундан имиш. Ал эми куш учуп баратканда камдалган азыктын түгөнүп ылдыйлап, кулай турган болгондо баатырдын өз такымынан эт кесип, көзүнүн чечекейин чегип суу бериши, жер үстүнө чыкканда оң каарманды жутуп, жаратын айыктырышы жогорку кыргыз жомокторунда туруктуу эпикалык клише катарында орун алат. Бул болсо баатырдык кереметтүү жомоктун мазмундук системасында жогорку окуянын алгачкылыгын, узак эволюциялык жолду басып өтүп, окуялык, көркөмдүгү жагынан калыптанып, туруктуу эпизодго айлангандыгын көрсөтүп турат.

Алпкаракушка байланыштуу окуя «Көкүлдүн» дастандык вариантынан да орун алат. Эгерде Ырсаалы Бээрман уулунда элдик баатырдын куш менен достошушу адаттагы салттуу көрүнүштү түзүп, жер үстүнө чыгар алдында болсо, дастанда экөөнүн жолугушуусу окуянын башында өтүп, досунун башына кыйынчылык түшкөндө куш жардамга келет. Бул вариантын башка нускалардан кескин айырмачылыгы Көкүлдүн жер астына түшүшүндө көрүнөт. Дастанда Көкүлдүн жерге түшүшүндө Карачтын тиешеси жок, өзү боз коёнго тынарын алдырып, аны издеп Жылан-Бапайдын жерине барат. Д. Ташматов боюнча Көкүл алп кара куштун балапандарына Куланчы Мергенди издеп баратып кез болуп, аларды ажыдаардан аман сактап калат. Алп кара куштун учуп келген мезгили дастандарда туруктуу көркөм мүнөздөмөгө ээ: бир заматта ааламдын түрү бузулат, чагылган жаркылдап, жаан жаабастан туруп, айланага каран түн түшөт. «Карсылдап токой жыгылат», «тоодон токтобой таш кулайт». Кыскасы, алп кара куш менен баатырдын достошуусу чыгарманын мазмундук өзөгүндө, алгачкы салттуу окуядан болуп, «Төштүк», «Алназар Бакы», «Кенже бала», «Бекжал жана Зымырык куш» ж. б. жөө жомоктордун окуясы менен тыгыз тутумдаш айтылат. Ошондой эле жогорку окуянын кыргыздарда гана эмес, башка түрк (көбүнесе Сибирь, Алтай фольклорунан) да учурап бирдей сүрөттөлүшү, окуялык, көркөмдүк жагынан жалпылыгы, өзүнүн мазмундук-образдык системасы боюнча окшоштугу, анын жалпы эле фольклордун тарыхында байыркылыгын көрсөтүп турат. Байкоого караганда байыркы адамдардын айрым канаттуулардын тотемдик башатын тааныган түшүнүгү менен байланышы бар сыяктуу. Ал жөнүндө башкыр фольклорунда бир кызыктуу факт сакталып калган. Алсак, башкыр фольклорунда канаттуулардын культу, кеңири таанылып, анда бүркүт элдик баатырдын жардамчысы жана коргоочусу, каракуш — баатырдын коргоочусу гана эмес, шумдуктуу жыландын туруктуу

душманы катарында мүнөздөлөт²⁰.

Кыргыз фольклорунда же «Көкүлдө» бүркүт өзүнүн алгачкы мүнөздөмөсүнөн ажырап, адамдар үчүн жашоонун же материалдык байлыкты табуунун, кийинчерээк патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн шартында көбүн эсе хан, бектердин көңүл ачуу, сейил куруу тамашасына кызмат өтөп калган сыяктуу. «Көкүлдө» Көкүлдүн Ак ыйык аталган бүркүтү ашыкча кереметтүү мүнөздөмөдөн алыс. Ал аркар буту баспаган, аттын буту жетпеген зоокадан Көкүл тарабынан алынып келет. Куш аял затынын ичинен ары аяр, ары акылдуу жеңеси тарабынан тапка келтирилет. Анын аңдарды алышы, кыраандыгы апыртмалуу (канатынын күүсүнөн аңдар өлүп турат) сүрөттөлгөндүгүнө карабастан, өзүнүн алгырлыгы менен адамдарды тамшантып, уламышка айланган реалдуу эле бүркүттү элестетет. Анын тотемдик башаты, кереметтүү — магиялык сапаты «Көкүлдө» гана эмес, башка жомоктордо да белгиленбейт, таптакыр эле унутулган өңдүү. Бүркүттү жер астынын кызы Жылан-Бапайдын же Ак кандын кызы Алтынайдын, жана Көктүн кызы Көк Мончоктун Карачты (Д. Ташматовдо Көкүлдү) азгырып өзүнө салдырып, көккө, же жер астына алып кетет. Бул жерде бүркүт магиялык сапаттагы персонаж эмес, Карач Көкүлдүн жер астына түшүшүнө же көккө чыгышына себеп болгондой гана түшүнүктү берет. Андан аркы окуянын жүрүшүндө катышы жок, кайрадан кирбейт. Бирок кыргыздарда бүркүттүн жүнү, тырмагы наристелерди кара күчтөн, жаман көздөн сактоочу талисман катарында бешикке тагылып коюлгандыгын эске алсак, байыркы учурда культ көтөрүп, тотем катарында таанылып жүрүшү да ыктымал. Дегеле жомоктордогу алп кара куштун кыймыл-аракетинде, элдик баатырга жасаган мамилесинде анын тотемдик, коргоочулук милдетти аткарып келгендиги ачык эле байкалып турат. Ал Көкүлдү бир эмес, эки жолу жутуп, биринчисинде башы алтын, көөдөнүн күмүш кылып кайра кусса, жер астынан чыкканда жутуп ийип, жаратын айыктырат (Ырсаалы Бээрман уулу боюнча), «Төштүктө» болсо куштун коргоочулук, коргоочулук гана эмес, тотемдик-жаратуучулук касиети ачык белгиленет. Анын Төштүккө көрсөткөн жардамы жер үстүнө чыгууга көмөктөшүп, же жаратын айыктыруу менен чектелбестен, өлгөн учурунда да кайрадан тирилтет.

Дастанда Көкүлдүн жер астына түшүшү Карачка байланышпайт. Тескерисинче, Көкүл дайынсыз жоголуп кеткенден кийин Карач «тегинен болот найза алып, темирден чокой тартынып», инисин издеп, көп убараланат. Акыры темир чокою жыртылат, темирден алган таягы темендей болуп ичкерет. Инисин издебеген зоосу, иликтебеген тоосу, кечпеген дайра, көлү, кеспеген кумдуу чөлү калбайт.

Жети жылы жер кезип, арып-ачып, Көкүлдүн дайнын биле албай, эли-журтуна кайтат. Бул учурда иниси Жылан-Бапайдын элинде, Кара шаарда нечен жыл туруп калган болот. Ал эми элдик баатырдын жер астына түшүп үйлөнүү менен эли-журтун унутуп калышы, көп учурда атынын эсине салышы менен элин эстеп, ата-энесин карай жол тартышы эпикалык чыгарманын мазмундук системасында салттуу окуяны түзөт. «Көкүлдө» Көкүлдүн эли-журтун, боорукер Кара канды, кадыры сиңген жеңесин, Карач агасын унутуп калышынын мотиви айтылбайт. Бирок шор фольклорунда анын себепин түшүндүргөн факты орун алат. Шөрлбрдун «Кан Мерген» жомогунда Кара Шебельдей Кан Мерген менен жети күнү күрөшүп, аны азгырып, жер астындагы Кара шаарга түшүрүп кетет. Андан Кара Мергенди өзүнө үйлөнтүп, сыйкырлап, эли-журтун карындашы Кан Аргону унуттуруп салат²¹. I Кийин Кара Кылыш баатыр издеп барып, кыздын сыйкырын жандырып, Кара Шебельдейди өлтүрөт. Кан Мерген Маадай баатырдын кызы Алтын Кооктү алып, элине кайтат²². Эгерде шор фольклорунда Кара Шебельдей жер астынан кара күчтөрү менен байланышы бар мифологиялык персонаж катарында мүнөздөлсө, «Көкүлдө» окуянын Кара Шаарда (Д. Ташматов боюнча өткөнүн эске албаганда) жер астынын кыздары Жыламыш, Жезбилек, Алтынай өзүнүн алгачкы багытынан, кара ниет, кереметтүү сапатынан ажырап, кадимки реалдуу кыздардын түспөлүнө жакындаштырылган. Демек, мындай фактылар байыркы мифологиялык персонаждардын коомдук кийинки баскычтарындагы элдин көз карашын, дүйнөнү таануу, туюу мүмкүнчүлүктөрүн чагылдырып, белгилүү даражада реалдуулукка баш койгондугун аныктап турат. Бул айрыкча дастандык нускадан ачык байкалат. Жыламыш Кара шаардагы Жылан-Бапайдын,

Жезбилек желмогуздун кызы — жер астынын жашоочулары катарында баяндалгандыгына карабастан, алардын кыймыл-аракетинде, кулк-мүнөзүндө, ой-сезиминде, ал эмес портреттик түзүлүшүндө айрыкча өзгөчөлөнгөн мифологиялык-кереметтүү жагдайлар, мүнөздөмөлөр жокко эсе.

Көкүлдүн жер үстүнө чыгышы дастандык вариантта да салттуу окуялардын системасында баяндалат. Көкүл алп кара куштун жүнүн тутантканда чай кайнамдын ичинде чамынып асман каарданат. Алп кара куштун Көкүл койгон шарты да демейдегидей: «Куш эргип, жердин үстүнө чыгамын. Эргиген сайын бир торгойду сугунтуп, артынан кашык суу берип тур»,— дейт. Адаттагыдай эле Көкүл мал-жаны, аялдары менен куштун үстүнө отурат. Куштун учушун сүрөттөөдө азыркы шарттагы самолёттун кыймылы көз алдыга тартылат:

Уктаса түшкө кирбеген,
Улуган ачуу үн чыкты,
Уюган туман суюлуп,
Ушинтип көктө күн чыкты.
Жебедей сызып баратты,
Желпүү жок анда канаттуу (171-б.)

Бул кантсе да белгилүү даражада дастандын мазмунун жана стилин жаңылангандыгын көрсөтүп турат. Дастанда да алп кара куштун коргоочулук, колдоочулук касиети гана эмес, тотемдик-жаратуучулук башатынын да изи жатат. Куш жер үстүнө чыккандан кийин Көкүлдү жутуп ийип, кайрадан кусуп, артыкча баатырдык сапат берет. Куштун тотемдик-жаратуучулук касиети Өзбеков Карынактын айтуусунда айрыкча ачык белгиленет. Дастан боюнча Көкүл өзүнүн келаткандыгын билдирип, киши чаптырат. Кереметтүү жеңеси Аккоён кебин кийип, Көкүлдүн астынан тосуп чыгып, тогуз жылы карыган ата-энесине, кадыры өткөн жеңесине, Карач агасына кабарын билгизбей жатып алган кайнисин катуу уяткарат.

Кара кан калың элин чогултуп, чоң той берет. Тойго короолуу кой, үйүрдөн үч жүз союп, керенелүү боз үйлөр тигилип, Кашкар, Үргөнчтөн бери конок чакырылат. Тойдун өтүш үлпөтү, этнографиялык жагдайы реалдуу маанайда баяндалат. Балбан күрөш, эр сайыш болот. Жылкыдан күлүк чаптырып, шүүдүнгүт уйду жарышка кошот. Төөнүн желмаяны «жалпылдап атка жеткирбей, таманынан чаң чыгып», элди тамашага батырат. Дастанда уйдун шүүдүнгүттүн, төөнүн желмаянын жарыштыруу кандайдыр бир унутула баштаган элдик оюндардын алгачкы түрлөрүн эске салат. Той алтынчы аптага караганда Кара кан казынанын оозун ачтырып, калкын карк кылат. Той таркап, Боорукер кандын эли адыр-адырга айылын түшүрүп, жоолаган жоосу, доолаган доосу жок, бейкутта жашап жатып калышат. Боорукер кан бардык кыймыл-аракети, калкына кайрымдуулугу, марттыгы, адамдарды жаман жакшы, бай, жарды деп бөлбөйт, тең мамиле кылгандыгы менен журтунун купулуна толот;

Дастанда Боорукер кандын образы аркылуу элдин эзелтен көксөгөн адилеттүү хан жөнүндөгү мүдөөсү, учкул кыялы, бейкут турмушту эңсөөсү жүзөгө ашат. Д. Ташматовдун айтуусунда окуя андан ары уланат. Кайнатасы Жылан-Бапайдын жоосу менен жоолашып, Көкүл жер астына экинчи жолу түшүп, Чынтемирди өлтүрөт. Ал келгеңче, Карач көз жумат.

Образдар да Дастандын жанрдык табиятына ылайыктуу түзүлгөн. Алсак, Карач ашкере апыртмалуу, кереметтүү мүнөздөмөдөн, кан ичмей канкордугунан ажырап, анын кылган иши, кулк-мүнөзү реалдуу баатырдыкына жакын. Анда мифологиялык, магиялык касиеттерге караганда коомдун кийинки баскычтарында түзүлгөн элдик баатырга таандык сапаттар арбын. Дегеле поэмада Карач «өмүрү даңкка бөлөнгөн, өзгөчө баатыр төрөлгөн» алп катарында мүнөздөлөт. Ал өмүр бою өз калаасынын сакчылыгында күн-түнү кароол карап, Тоо Карадан түшпөй, жоо күзөтүп жүрүп, өмүрү өтөт. Өз хандыгына душмандын бутун бастырбай, булактын суусун булгатпай, калкынын бейкуттугун сактайт. Тогуз жолдун тоомуна тоо мунара салдырып, чыгыш менен батыштын жолуна байкоо салып, ар дайым калкынын камында жүрөт.

Дастан боюнча Карачтын тагдыры башка варианттардын окуясынан кескин айырмаланып турат. Ал Көкүлдү тогуз жыл издеп жүрүп, «томуктай кара чал болот, алсырап дене шал болот»,

«тоодой Кара аргымак торгойдой арык тай болот». Ушундан улам ооруга чалдыгып, артына алтымыш ашкан атасы Кара канды, аппак чач энесин карыптыкта калтырып, калың журтун кайгыга салып, жарык дүйнө менен кош айтышат. Дегинкисинде Д. Ташматовдун айтуусунда Карачтын образы мифологиялык түшүнүктөн тазарган элдик баатыр катарында талкууланат. А деле турмуштук адамдар сыяктуу кайгырат, ооруйт, өлөт. Анын өлүмү — жалгыз үй-бүлөсүнүн эмес, токсон уруу элдин башына түшкөн жалпы кайгы. Ал дастанда баса белгиленет.

Дастанда Карачтын баатырдыгы даңкталып, Көкүл Кашкардан уста алдырып, ак эркечтин майына кыш бышыртырып, кылымдар өтсө кыйрабас агасына күмбөз тургуздурат. Баатырдык салт боюнча «Кыя чапса кырк кулач» кылычын, саадагын күмбөзгө илет, чоюндан куйдуртуп, чокморун асат. Натыйжада Карачтын эрдиги, элге кылган кызматы айтуучу тарабынан даңазаланып, угуучулардын элге, жерге, ата-журтка карата сүйүү сезимин курчутат. Дастанда элине адал кызмат өтөп, калктын кадырына, урматына ээ болуу идеясы ачык көтөрүлөт.

Кыскасы, дастан боюнча Карачтын образы эки учуктун башын бириктирип турат. Биринчиден, чыгарманын мазмундук өзөгү мифологиялык баатырдык окуянын нугунда түзүлгөндүктөн, Карачтын образында да мифтик түшүнүк, ашкере апыртуучулук жагдайлар орундалат. Ал желмогуз кемпирдин тири шумдуктуу жардамчыларына каршы туруп, катуу кармашууда жеңип чыгат. Канкордук жайы да бар, ошондуктан «кан ичме Карач аталат». Анын эрдиги, алптык күчү салттуу гиперболалык мүнөздөмөлөрдө баяндалат. Адаттагыдай эле Ак жардын алтымыш кулач, Кызыл жардын кырк кулач түлкүсү сыяктуу мифологиялык жандыктарды жок кылат. Дастанда баяндоо ыкмасында жаңылануунун орун алгандыгына карабастан, жалпысынан элдик баатырдын күрөшүнүн мифологиялык кейипкер жана жандыктарга каршы багытталышы чыгарманын негизги идеялык-мазмундук багытын түзүп, ал борбордук оң караман Карач, Көкүлдүн кыймыл-аракетинде, баатырдык күрөшүндө жүзөгө ашат. Экинчиден, чыгармага Д. Ташматовдун жеке айтуучулук көз карашы чагылышкандыгы, бул же тигил архаикалык окуялардын жана мотивдердин өзгөрүүгө учурагандыгы чыгарманын дастандык формасынан ачык байкалып турат. Ошондой эле бул нускага «Көкүлдүн» башка жомоктук вариантынан орун албаган алтымыш, жетимиш кулач түлкү сыяктуу мифологиялык жандыктар кирген. Элдик баатырдын жолун ар кандай тири шумдуктуу сапаттагы жандыктардын тосуп, анын адилеттүү күрөшүнө бөгөт болууга аракеттениши баатырдык жомокко мүнөздүү алгачкы окуя. Мындай окуя алтай фольклорунда да кеңири жайылган. Албетте, адамдардын аң-сезиминин, дүйнөнү кабыл алуу, туюу, көркөм ойлоосунун өзгөрүшү менен байыркы мифологиялык жандыктар алгачкы магиялык сапатынан ажырап, кадимки айбан жана канаттуулар дүйнөсүнө жакындаша баштайт. Бул «Төштүк» эпосунан да байкалат. Эпосто Төштүккө жолуккан аюу, жолборс анын баатырдык күрөшүнө бөгөт болбостон, тескерисинче жардам көрсөтөт. Бирок мындан кыргыз фольклорунда архаикалык-мифтик жандыктар өздөрүнүн алгачкы мүнөздөмөсүнөн таптакыр ажырап, адамдардын кызыкчылыгы үчүн кызмат өтөп калган деген жыйынтык чыкпайт.

Кыргыз фольклорунун өзүнүн алгачкы архаикалык багытын сактап калган кейипкерлер да бир топ. Алсак, «Жалгыз уулу Жанадыл» жөө жомогундагы Мүрөк Какбаштын күзөтчүлөрү кузгун, Ак Кулжа, жырткыч эки буура Мүрөк Какбашка кызмат өтөп, Жанадыл жалгыздын жолун тосуп, мерт кылуу аракетинде болушат. «Эр Болот» баатырдык жомогунун магиялык мүнөздөмөлөрүн, магиялык-кереметтүү сапатын оң каарманга карата кара ниет кастыгын толук сактайт. Тобол жомогунун «Кара Күкүлдүндө» түлкү жөнүндө учкай сөз болуп, бирок анын чыгармадагы орду бүдөмүк бойдон тереңдеп ачылбай калган, дастандык нускадан учураган мифологиялык жандыктар кыргыз баатырдык жомокторунун традициясы үчүн жат эмес, «Көкүлдө» да алгачкы мезгилде жогоркудай кейипкердин болушу ыктымал. Дастанда алар өздөрүнүн алгачкы багытынан толук ажырап, жөн жай гана токойдун жандыктары катарында эскертилет. Ал эми Карач, Көкүлдүн кыраан бүркүтү жана баатырлардын ыкчамдык менен тарткан жаа окторунан алардын боо түшүп кырылышы дастанга орунсуз киргизилген эпизод өңдүү.

Д. Ташматовдун айтуусунда окуянын өткөн орду да интерпретацияланып, кайсы бир жердеги, качаңкы бир жомоктук болумуштун каармандарына реалдуу чөйрө-фон түзүү аракети

белгилүү өлчөмдө болсо да байкала калат. Дастандын айрым эпизоддорунда Кара Тоо, Кашкар, Керме Тоо сыяктуу реалдуу жер-суу аттары чагылышат. Кыскасы, «Көкүлдүн» дастандык вариантында мифологиялык жана реалисттик жагдайдын айкалышы, чыгарма мифологиялык-баатырдык мазмундун нугунда түзүлүп, бирок айтуу, окуянын баяндоо манерасына өзгөрүүлөрдүн киргендиги көзгө түшөт. Мисалы, Көкүлдүн жер астына түшүп, же үстүнө чыгып, баатырдык көрсөтүп, же жамбы тартууда сыналып, күйөөлүк укукту жеңип алып, эки, үч хандын кызына үйлөнүшү бардык варианттардан жана тобол, бараба нускасынан да орун алган алгачкы архаикалык окуя. Бирок жогорку нускаларда Көкүлдүн үйлөнүшү дүнүнөн жалпы сүрөттөлүп, баатырдык жомоктун жанрдык табиятына ылайык кыздардын образдары өз жекечелиги менен конкреттештирилбесе, дастандагы Жыламыш менен Жезбилектин кыймыл-аракетинен жазма адабияттын каарманына таандык айрым белгилер орун алат. Алсак, Жыламыш Көкүлгө турмушка чыкмак болуп, атасына кат жазып уруксат сурайт. Жыламыш да, Жезбилек да Көкүлдү Куланчы Мергенге каршы узатууда, же өздөрүнүн ага карата болгон жылуу сезимин билдирүүдө кадимки эле реалдуу адам — аял катарында ой жүгүртүп, белгилүү өлчөмдө каармандардын психологиялык жагдайына чабыт жүргүзүлөт. Жалпысынан дастандык чыгарма өз максатына жеткен. Айрым учурларда айтуучунун жомоктун өсүп-өнүгүү жолунда калыптанган салттуу ыкма, көркөм каражат, мүнөздөмөлөрдөн кол үзүүгө аракеттенишинин натыйжасында көбүнесе жамактык ыкма өкүм сүрүп, көркөмдүгү төмөндөй түшкөн учурлары да орун алат. Кээде каармандардын кыймыл-аракетине өзгөчө реалдуу мүнөздөмө берүү, речин да ошого ылайыкташтыруу өтө майдалап жасалмалуулукту туудурган учурлары да жок эмес.

Жыйынтыктаганда «Көкүл» чыгармасынын эволюциялык жолу аймактык жана жанрдык жагынан өтө узак жана кызыктуу. Башаты кыргыздардын байыркы территориясы Минусун ойдуңунан башталып, узак жолду басып өткөн. Ушул аралыкта жөө жомоктон эпикалык чоң жомокко өтүп, окуяларынын масштабдуулугу, кызыктуулугу жана ары көлөмдүү, ары көркөм айтылышы менен калк эсинде өчпөс мураска айланган. Кийин дастандык формага түшкөн.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

¹ Бул нуска Манастануу жана көркөм өнөр улуттук борборунун Кол жазмалар фондусунда сакталууда: инв. № 244(50), 236(42), 360. Ар башка номерде катталганы менен негизи бир эле вариант, бир аз айырмачылыктары бар, 244-инвентарда К. Мифтаков тарабынан тема коюлуп, бир аз иретке келтирилген (Мындан ары фонду делип, инвентарь номери көрсөтүлөт).

² Фонду. Инв. № 244 (50). 124—125-беттер.

³ Фонду. Инв. № 195 (2). Ушул варианты 1975-жылы «Кыргыз эл жомокторунда» басылган.

⁴ Фонду. Инв. № 5173, 2-дептер, аягы 3-дептерде.

⁵ Карач-Көкүл баяны. Дозу Ташматовдун айтуусунда. Фрунзе, 1975. Баш сөзүн жазган — С. Закиров. Басмага даярдаган — П. Ирисов. Фондуга 1968-жылы тапшырылган. Инв. № 5181. 1-279-беттер.

⁶ Радлов В. В. Образцы народной литературы северных-тюркских племен. СПб. 1872. Т. IV. С. 85—90.

⁷ Радлов В. В. Образцы. ... т. IV, С. 65—70.

⁸ Бээрман Ырсаалы уулунун айтуусунда «Муңдуубай» «Айгырын кесе кайтарып, кең тушап үйгө кирет» да, тойдогулар өзүн кармап өлтүрмөк болушканда качып чыгат.

⁹ Фонду. Инв. № 195 (2). 57-бет.

¹⁰ Көкүл. Насирдин Ботой, Өмүраалы Маана уулдары тарабынан катталган. Айтуучунун ысмы көрсөтүлбөгөндүктөн, чыгарманын жазылып алынган орду боюнча «Тоң варианты» делип алынмакчы. Фонду. Инв. № 195 (2).

¹¹ Көчпөсбай. К. Өзбековдун айтуусунда. Инв. № 5173, 2-дептер.

¹² Бул жөнүндө «Кыргыз-казак акындарынын чыгармачылык байланышы (1985) аттуу монографияга кирген «Төштүккө» арналган изилдөөдө кеңири токтолгон элек.

¹³ Книга моего деда Коркута. Москва — Ленинград, 1962. С. 14—15.

¹⁴ Өзбеков Карынакта көккө чыгып, Көк кызы Көк мончокко үйлөнөт.

Тоң вариантында окуя схема түрүндө баяндалып, Көкүлдүн жер астына түшүп, Карачты туткундан бошотуп алышы, баатырдык менен жер астындагы хандардын кыздарына үйлөнүшү, жер үстүнө кайтышы сыяктуу чыгарманын композициялык түзүлүшүндө туруктуулукту түзгөн окуялар орун албайт. Байкоого караганда бул эпизод айтуу мезгилинде кыскарып калган сыяктуу. Айтуучу тарабынан унутулуп калышы да ыктымал.

¹⁵ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. I. 1952. С. 81.

¹⁶ Радлов В. В. Образцы ... ч. т. I. СПб., 1866. С. 204. ч. IV. 1872. С. 45, 142.

¹⁷ Көкүл. Ырсаалы Бээрман уулунун айтуусунда. Инв. № 244 (50). 78-бет.

¹⁸ Манас. Сыдыков Чалдын айтуусунда. Инв. № 389. 123-бет.

¹⁹ Шилтеме китеп боюнча берилди.

²⁰ Сагитов М. М. Культ птиц в башкирском народном творчестве. Ташкент, 1980. С. 80—81. (В книге: Литературоведение и история. Тезисы докладов и сообщений).

²¹ Шорский фольклор. Москва — Ленинград, 1940. С. 131.

²² Ошондо. 139-бет.

Б. Кебекова

КӨКҮЛ

ЫРЫСААЛЫ БЭЭРМАН УУЛУНУН АЙТУУСУНДА

КӨКҮЛ¹

КӨКҮЛДҮН АТАСЫ МУҢДУУБАЙ, БАЛТЫР БЕШИК КӨКҮЛ ЖАНА ЖЕЛМОГУЗ

Каракандын Мундуубайга кордук көрсөткөнү

Мундуубай абышканын жердин жүзүн бербеген ак ала жылкысы, тоонун башын бербеген тору ала жылкысы бар экен. Бир мерзентке* зар экен.

Ошондо Каракан деген каны калың элин жыйды. Бу Мундуубайдын малын алмакка маслахат* кылды. Калың элди чакырды. Баары жыйылып келди. Балалуу элге караса, баласын учкаштырып келди. Баласы жок Мундуубайды караса, айгыр минип куру бастырып келди. Балалуу элге караса, баласына атын карматып кирди. Баласы жок Мундуубай болсо, а балага берсе кармабайт, бу балага берсе кармабайт. Айгырын кесе кантарып*, кең тушап кирди. Калың эл бата кылды: «Кармагыла, Мундуубайды» — деди. Үзөңгүсүн тебип, айгырынын үстүнө ыргып минди. Ушунетип калың элден качып кутулду.

Катыны менен Мундуубай

Үйдүн керисинде* бир дөбө бар экен. Мундуубай дөбөгө чыкты. Ошондо ырдап катынына айтканы:

«Кечүүбүсүң, жарбысың,
Ак байбиче үйдө барбысың?
Ак байбиче сага кылбасам,
Эшектей кардың жарбасам,
Эшилтип каның төкпөсөм,
Каныңды суудай төкпөсөм!» —

деп ыйлап турду. Анда катыны күдөрүдөй* былкылдап, кучугандай* чыңкылдап, баса түшүп шоодурап, эки көзү жоодурап, айтарына келиптир, байбиче айтып коё бериптир:

«Кудайым берген бала жок,
Кууратып бакбай койдумбу?
Теңирим берген бала жок,
Терметбей бакбай койдумбу?
Ал немене дегениң?
Эбегке себеб дечү эле,
Кой аралай бассаңчы.
Ак сарбашыл соолукту алып,
Кудайга бир жалынып чалсаңчы!»

¹1923-жыл, 9—12-июлда, Талас кантону, Каракөл болушунда, Орто-Кошойдо Ырсаалы Бээрман уулунан К. М. жыйнаган. Жаздыруучу солто уругунан, жалаңнайза элинен болот.

Көкүл жөө жомок болуп, жөө жомоктун бешинчи түрүнө кирет.

Бул арчалуу мазарга,
Сыйынат кылыб келсеңчи!
Төөдөн тогуз алсаңчы,
Жылкыдан тогуз алсаңчы,
Койдон бир тогуз алсаңчы»
Төрт түлүк малдан,
Төрт тогузду алсаңчы!
Бул арчалуу мазарга,
Сыйынат кылыб келсеңчи!
Темирден таяк алсаңчы,
Темирден чокой кылсаңчы!» —

деп кеңеш берди.

Мундуубайдын бала тилеб мазарга барганы

Төрт түлүк малдан,
Төрт тогузду алды.
Темирден таяк алды,
Темирден чокой кылды.
Алты ай дегенде малын,
Айдаб мазарга жетти.

Бир койду жыкты. Бутун байлаган жиб жаман экен. Чала мууздаганда кой тура качып кетти. Эки жагын караса, ээн талаа элмен чөл* экен. Как эткен карга, кук эткен кузгун жок. Төмөн жагын караса, бир топ кербен жаткан экен. Кербенге чуркап жетип барды. Кербенге салам айтты:

«Саладан сала маалейким, кербен!
Төрт түлүк малдан ала көр, кербен!
Төрт тогуз алгамын, кербен!
Жеткениң төөдөн соё көр, кербен!
Жетбегениң эң көтүң, кербен!
Козулуу койдон соё көр, кербен!
Ак батаңды бере көр, кербен!
Ак жолуңа сала көр, кербен!» —

деди.

Ачка турган кербендин кайсынысы карап турсун. Баары жабыла чуркаб калды. Жеткени төөдөн сойду, жетбегени эң көтү козулуу койдон сойду. Ак батасын берди. Ак жолуна салды. Кербен кетип калды. Эки этегин астына кыстарды. Бул арчалуу мазарга жетип, айланып жүрдү. Таң атканча «Бир мерзет бер!» — деп зарланып жүрдү. Таң тээ жактан атканда, саратан жылдыз батканда кулалуу кумган колго алыб, колу башын жуунуб, намазын бирин койбой окуб, кыбылага* караб, кудайга сыйнат кылыб турду. Кыбыладан кызыл обул жел сокту. Эми желден бир дабыш чыгып айтты:

«Кудайды билбес элең,
Кудайды эми билдиңби?
Теңирди билбес элең,
Теңирди эми билдиңби?
Коңур күздөр болгондо,
Койчу болуп баргамын.
Байбиче байкуш канетсин,

Койчу коман* келди — деб,
Кара аякка бал куюб,
Мындан гана берүүчү эле.
Сен жылкыдан келгенсиң,
Бу тентиген бул койчу,
Акысын алса жөн алсын деб,
Колумдан таяк алгансың,
Башка бир таяк салгансың.
Сага канткенде берем,
Баланы байкуш!
Жазгы бир маал болгондо,
Кожоң бир болуб баргамын, байкуш!
Байбиче байкуш канетсин,
Кой аралай баскан болуучу, байкуш!
«Кожомо койду союп берем» — деб,
Кой аралай баскан болуучу, байкуш!
Он эки өгүз терисин,
Өрүм тарткан булдурсун*,
Чапса кулак тундурсун.
Бүлдүргөнү мар* көктөн,
Алаканы зар* көктөн.
Керегеден жулуб алгансың,
«Бул тентиген бу кожо,
Бул тентиреген бул кожо,
Кол кайрын алса жөн алсын» — деп,
Башка бир башка салгансың.
Сага канткенде беремин, байкуш.
Сенин бир көңүлүң болбосо,
Байбиченин бир көңүлү бар эле.

.....
Көнөктөй* болгон көк алма көтөрүп,
Көтөрүп таштап ээрди* эле.
Аяктай болгон ак алма,
Алып таштап ээрди эле.
Тайгандай болгон Муңдуубай,
Илип алып калды эле.
Күдөрүдөй* былкылдап,
Күчүк иттей чыңкылдап,
Баса түшүп шоодурап,
Эки көзү жоодурап,
Айтарына келиптир,
Байбиче айтып коё бериптир: «
Кудайым берген бала эле,
Кууратып кантип жутасың?
Теңирим берген бала эле,
Терметпей кантип жутасың?
Андай болсо мына» — деп,
Көнөктөй болгон көк алма,
Көтөрүп таштап ээрди эле.
Аяктай болгон ак алма,
Алып таштап ээрди* эле.
Баабединге* баарын айтып,

Кудайына чоң айтып,
Экөөнү жутуп ээрди эле.

Анан Муңдуубайдын катынынын боюнда болуп калды. Тууй турган айына жакындады.

Байбиченин бала тууганы

Алтындан бакан орнотуб,
Айда толгоо салыбтыр.
Күмүштөн бакан орнотуб,
Күндө толгоо салыбтыр.

Мындан нече күн толгонуб, күндө толгоо салыбтыр. Мындан нече толгонуб төрөй албады.

«Эбебке себеб дечү эле, байым,
Элде бүбү* көб эле, байым:
Элден бир бакшы* жыйсаңчы, байым!

Кырк бүбү, кырк бакшыны алыб келди. Мындан дагы болбоду.

Терек бир бойлой конор күн, байым!
Теңселген эрлер болорбу, байым!
Терек бир бойлой конду эле,
Бир тоб терек тартты эле.
Терек түбүнөн омурулуб кетибтир.

Тобулгу бойлой консоңчу, байым!
Тобулгу тартсам, түшөрбү, байым!
Тобулгудай кызарып, байым,
Муңканган эрлер болорбу, байым!

Жаш бала ичинде жатып үн салат:

«Энем бир наадан* болбосо,
Бүбүнү жыйнаб не кылат?
Атам бир наадан болбосо,
Бакшыны жыйыб не кылат?»

«Бүбү менен бакшыны сабап үйүнө куусун!» — деди.

«Алты карын май бузуб,
Агайын оозун майласын.
Алты кары бөз* жыртыб,
Агайын белин агартсын!
Жети карын май бузуб,
Жеңемдин оозун майласын.
Жети кары бөз жыртып,
Жеңенин башын агартсын».

Эми бүбү сайын бир тогуз*, бакшы сайын бир тогуз берди. «Баарың жакшылык менен

келдиң эле кайткыла!» — деди. Жылкым тууду эле, ошону көрөйүнчү — деб чыкты. Жылкыга барды. Ойдо да кырылыб аткан кулун, тоодо да кырылыб аткан кулун. О жерге барып, түшүб ырдады:

«Үйгө барсам, байбичем жок, кокуй,
Жылкыга келсем, жылкым жок, кокуй!
Байбичем кургур, курусун, кокуй,
Жылкым бир кургур, канакей, кокуй!
Жылкым бир курсун, кокуй!
Байбичем кургур, канакей, кокуй!»

Ошондо үйүндө 'Куйту келин бар экен, көзү жашарыб байбиче кичинекей уктап кетти. «Байбичем уктап кетти шекилдүү, бир таруу көжө кылып берейин» — деб, керегеден көнөктү жулуб алды. Чоң суудан чоң чуңкарып* алды. Чоң босогодон аттап өттү. Буту¹ мүдүрүлүб кетти. Көнөктөгү суу чайпалды. Байбиченин белине суу жабыла түштү. Байбиче чочуб ойгонуб кетти. «Баа» деб баланын үнү чыкты.

Этегин ачыб караса, алтын көкүл эр бала, кыз балага карасаң, жерге аппак кар жааса, кардан аппак эти бар, кар үстүнө кан тамса, кандан кызыл бети бар. Экөөнүн тең киндигин кесиб алды. Экөөн эки тең этегине ороб байбичеге берди. Азык көжөнү* кылып бериб, жылуу жааб жаткызыб койду.

Мундуубайдын Куйту күнү сүйүнчү алганы

«Жан кишиге билдирбестен байдан сүйүнчү өзүм алайын» — деди. Байга барса өкүрүб жаткан экен.

Түлкү ичигиң кийинчи, байым,
Түрпүлөнүб* сүйүнчү, байым!
Балкы ичигиң* кийинчи, байым,
Балкыланыб сүйүнчү, байым!

Бай сүйүнүб кетти. Бай ырдаб сүйүнчүсүн айтты:

«Жерде жылкым бар эле, Куйтум,
Мындан бөлүб берейин, Куйтум!»
Сенин бир олжоң азбы экен, Куйтум?!»
«Менин бул олжом аз экен, байым,
Аз бир айтбай, көб айтчы, байым!
Көп төөм бар эле, Куйтум,
Андан бөлүп берейин, Куйтум!
«Бул бир олжоң азбы экен, Куйтум?»
«Менин бул олжом аз экен, байым,
Аз бир айтпай, көп айтчы, байым!»
«Жердин жүзүн бербеген,
Куйтум Мындан бир бөлүб берейин, Куйтум,
Сенин бир олжоң аз бекен, Куйтум!»
«Бул бир олжом аз экен, байым,
Аз бир айтпай, көп айтчы, байым».
«Маң-маң баскан, Куйтум!

¹ Түп нускада «колу» деп жазылган. Туурасы «буту» болот.

Чуудаларын* чаң баскан, Куйтум!
Көп төөм бар эле, Куйтум!
Андан бөлүб берейин, Куйтум!
Бул бир олжон аз бекен, Куйтум!»
«Бул бир олжом аз экен, байым!
Аз бир айтбай көб айтчы, байым!»
«Үй арасын боктогон, Куйтум,
Көп сыйырым* бар эле, Куйтум,
Сенин бул олжон азбы экен, Куйтум?
Сал-сал бир оттой, Куйтум,
Кетмендей куйругу салактай, Куйтум!
Үңкүр бир толгон көб коюм, Куйтум,
Сенин бир олжон азбы экен, Куйтум?!
Бул бир олжон экен, Куйтум?!»
«Аз гана айтбай, көб айтчы, байым»,
«Он эки кабка шаарым бар, Куйтум,
Он бештеги жигит бар, Куйтум,
Өзүң билиб, өзүң тий, Куйтум!»

Он бештеги жигитти айтканда Куйту сүйүндү. Жаш баланы мактай калды. «Эркек балаңды сурасаң, байым! Алтын көкүл жайкаган кызыл чийкил* жаш бала. Кыз балаңды сурасаң, кара жерге кар жааса, кардан аппак эти бар, кар үстүнө кан тамса, кандан кызыл бети бар! — деди.

Ошондо Муңдуубай сүйүнүп кетип, ой жылкысын ойго, тоо жылкысын тоого кабар кылды. Баары эркек кулдар кайсынысы караб турсун. Ойдон коногун калдыратыб, тоодон укуругун* шалдыратыб, жылкыны үркүтүб айдаб келди.

Муңдуубай менен желмогуз

Иле көлгө жылкыны айдаб келиб киргизди. Иле көлгө батбай жылкы кайта үркүб чыкты. Укурукту ыйыгына* салыб, бай да желиб чыкты.

Бул немеңе үчүн үрктү деб көлдүн жээгине барса, казандай болгон кабкара өбкө ичинде агыб келе атыр. Бул жогорку элдин малы кара өбкө болуб атат дечү эле. Кара санаб өбкөсүн сууга салып жиберген экен го деб, ошондо укурук менен илиб алыб ыргытты. Жырылыб кетти. Чириб калган өбкө укурукка бой бербейт экен го деб, түшө калыб алыб ыргытайын деди эле. Өбкө байдын өзүн алкымдан алыб, жатыб калды. Бай ошондо шыбыраб үн салды:

«Көчүгүндү көтөрчү, желман!*
Көкүрөккө дем барсын, желман!
Жердин жүзүн бербеген, желман!
Жерде жылкым бар эле, желман!
Мындан бир бөлүб берейин, желман!
Сенин, бу бир олжон азбы экен?»

Анда «арам как баш чал. Сен өлгөндөн кийин бул мал меники эмей эмине?» — деди. (Анан Муңдуубай Куйту күнүнө сүйүнчүгө бергендей кылыб, малын желманга беремин деп айтат). Желмандын тилеги жаңы тууган баласы Көкүлдө болгонунан малын албайт. Баланы алсам дейт. Муңдуубай баласын бермекке башын койду. Анда айтты:

«Тууганы үч күн боло элек, желман!
Аты бир жөнү коюла элек, желман!
Көрдүм эле бир туяк*, желман!

Кыз дагы болсо бир туяк, желман!
Ону гана берейин, желман!
Бул бир олжоң азбы экен, желман!
Кыймалаба санимды, желман!
Кыйбачы кызыл жанымды, желман!
Өчүрбөчү отумду, желман!
Өлтүрбөчү Мундуубай өзүмдү, желман!»

Желман: «Арам гана как баш чал! Сени өлтүргөндөн кийин ал кыз меники эмей, кимдики?»
— деди.

«Тууганы үч күн боло элек, желман!
Аты жөнү коюла элек, желман!
Көрдүм эле бир туяк, желман!
Көрдүм эле бир чырак*, желман!
Муну гана берейин, желман!»

«Башыңа жара чыкканбы? Баштан айтбай не болдун? Эсиңе жара чыкканбы? Эртетен айтбай не болдун?» — деди.

Жакасынан кармаб желмогуз кемпир тургузуб койду. «Баланы качан бересиң?» — деди. Эси чыгып чал ашкынып калган экен. «Жети күндө баланын атын коёт дечү эле. Баланын атын коёюн. Жети күндөн кийин баланы келиб ал!» — деди. Ошондо желман «макул» — деб, көздөн кайым болуб кетти. Эмине экенин билбей калды. Атына минди. Дагы келди. Торо* электе келген дөбөсүнө да чыкты. Байбичесине доош салды.

«Кечүүбүсүң, жарбысың,
Ак байбиче, үйдө барбысың?
Эртелеп балам алыб чык.
Оң тиземе ойнотуп,
Оң салмагын көрөйүн.
Желмогуз салыттар болуучу эле!» — деди.

«Сен айта турган кебби эле? Мен уга турган кебби эле? — деб, эшикке чуркаб чыкты эле, жерде бир бакан жаткан экен. Бакан менен чабты эле. Башын жара чааб салды эле. Кылыч менен кырдырды, кымыз менен жуудурду, ак тасма менен буудурду. Чал шону менен калды.

Кедең достуна акылдашканы

«Бул акылды ким табат эми. Кедең дос деген бир достум бар эле. Бир табса акылды ошо киши табат ко» — деди, да шону көздөй жөнөдү. Кедең доско кетиб баратса, ит агытыб, куш салыб, кырк жигитин бош алыб жүргөн экен Кедең дос. Карга десе карга эмес, караанын көрүб алыптыр. Түлкү десе түлкү эмес, түмөнүн* көрүб алыптыр. Кедең дос «Тетиги келе аткан Мундуубай тамырым* экен» — деди. «Кыркың үйдү көздөй чаб!» — деди. Үйгө бээ союб, үй көтөрүб таштады. Кыркы Мундуубайга барды. Саламдан башканы сурабай алыб келди. «Сала малейким, Мундуубай достум!» — деди.

«Түбүн түрүб түк немесин койбой айтам» деди эле, «Оозуңа таш» — деди. Чукул коштоб алыб, үйүнө жөнөп кете берди. Ай далага жалгыз үй тигиб, Мундуубайды камаб койду. Бээ союб, тезериге жал коюб, казы кертиб шам* коюб, каптаб сыйлап таштады.

Таң тээ жактан атканда, саратан жылдыз батканда кулалуу кумган колго алыб, колу, башын жуунуб, белелүү кумган белге алыб, бети, башын жуунуб, намазынын бирин койбой окуб саламга келди. «Кечеги сөзүңдү бүгүн айтчы?» — деди. Түбүн түрүб түк немесин койбой айтыб

берди. «Кечеги сенин кулунду кырыб аткан желмогуз кемпир болуучу» — деди. «Мустак төр деген мустак төрдүн башына кери бээ деген качыб барыб, шол жерге тууган. Тогуз толгонуб энесин эмиб турат. Ошого бар да маңдайына тооб кыл*!» — деди. «Үйүңө алыб кел!» — деди. «Усталарды жыйдыр!» — деди. «Айырмашты кылдыр*!» — деди. «Алтындан акыр* соктур!» — деди. «Алтындан казык кактыр!» — деди. «Ошого бекем байлаб кой!» — деди. «Төбөсү карыш кара бөрүк, муну кынап кийгиз! кер кулунга мингиз» — деди. «Бооркер кан деген кан бар» — деди. «Буга барса, балаң өлбөйт да, житбейт да» — деди. «Ала байтал сойгун! Адашкан элинди жыйгын! Кула байтал сойгун, куюккан* элинди жыйгын! Элге калың тойду кылгын!» — деди. «Ошо күнү мен да жентектеб барыб түшөмүн» — деди.

Балага той кылуу жана анын атын коюу

Кайта бээге келди. Кулунду маңдайынан тооб кылды. Үйүңө коштоб алыб келди. Алтындан аңыр соктурду. Алтындан казык кактырды. Бек байлатыб салдырды. Усталарды жыйдырды. Айырмашты кылдырды. Аладан байтал сойду. Адашкан элин жыйды. Куладан байтал сойду. Куюккан элин жыйды. Элге калың тойду берди. Кедең дос тамыры жентектеб келди. Баланы Кедең дос жыйындын четине алыб келди.

«Бала атынан бузулат, элим!
Баланын атын жакшы кой, элим!» —

деди. Ак сакал, көк сакалды карады. Көк сакал жаш баланы карады. Жаш бала жерди теше карады.

Ошондо жыйындан урсун! Баланын атын алигиче койбойт деген эмиңе?» — деди. «Эркек баланы сурасаң, алтын көкүл жайкаган кызыл чекил жаш бала. Кыз баланы сурасаң, кара жерге кар жааса, кардан аппак эти бар. Кар үстүнө кан тамса, кандан кызыл бети бар. Баланын аты Көкүл болсун. Карындашы Карлыгач болсун! — деди. Ал ошону менен эл бата кылыб тарады.

Көкүл сапарга чыкканы

Эл жөнөгөндөн кийин, Кедең дос кери бээни минди. Төбөсү карыш кара бөрүк, муну кынап кийгизди. Баланы Кер кулунга мингизди. Ошо жерден Кедең дос экөө жөнөдү. Жөнөп барганда энеси кара чачын жайды. Кандуу бетин тытты. Өкүрдү. Өкүрүктү салды. Бул өкүрүб калды. Атасы мурутун жулкуб салды. Сакалын жулкуб салды. Өкүрүктү салды. Бала бура тартыб кайта келди да энесине айтты:

«Мындан бир нары барармын, эней!
Жаңы өлгөндөй болорсуң, эней!
Кара бу чачың жаярсың, эней!
Кандуу бир бетин тытарсың, эней!
Жаңы өлгөндөй болорсуң, эней!
Эчтеңке акың жок болсо, эней!
Эки аркар жылдыз батканча, эней!
Үч айланыб эмизген, эней!
Бул акынды кечиргин, эней!
Бул акынды кечпесең, эней!
Эрте желмогуз сайт ай
Барайын, эней!» — деди.

Э н е с и:

«Бул акымдан кечкен үчүн жиберем, ботом!
Кечпесем, кантиб ай жиберем, ботом!» — деди.

Көкүл бура тартыб атасына келип айтты:

«Мындан бир нары барармын, атай!
Мурутун булкуп саларсың, атай!
Сакалың жулкуп саларсың, атай!
Жаңы өлгөндөй болорсуң, атай!
Эчтеме акың ай жок болсо, атай!
Ак олпогуң кирдетиб, атай!
Кара бир жорго тердетиб, атай!
Артыңдан бир тойго барбадым, атай!
Тойдон бир алыб келген учаңды, атай!
Үлбүрөтө туураб, чүлбүрөтө бербедим, атай!
Бул акыңды да кечерсиң, атай!» — деди.

А т а с ы:

«Бул акымдан кечкен үчүн жибербей, ботом!
Эми кечбесем кантиб ай жиберем, болот!» — деди.

Ошо жерден экөөнүн да батасын алып жүрдү.

Кемегедей жерди
Кемире басат Кер кулун!
Ат ордундай жерди
Оё басат Кер кулун!

Жүрүб барыб эки жолдун айрылышка барганда, кери бээ бээлик кылыб жүрбөй турган болду. Кер кулун жүрүб өтө турган болду.

«Кош, балам! — деди Кедең дос. — Ошо жол менен барыб олтурсаң, Боорукер кандын эшигинин таб үстүнө барарсың. Боорукер канга барарсың, өлбөй да, житпейсиң да, дөөлөт башыңдан кетпейсиң» — деди.

Ошо жерде Кедең дос ыйлаб жиберди. Көзүнөн аккан жашы сакалын жууп кетти. Кер бээ кишенеб жиберди, эмчегинин сүтү такымын жууб кетти. Бала кайра бура тартыб келди:

«Мындан бир ары барармын, атай!
Жаңы өлгөндөй болорсуң, атай!
Эчтеме акың жок болсо, атай!
Жолдош бир акың бар эле, атай!
Жолдош бир акың кечерсиң, атай!
Жолдош бир акың кечбесең, атай!
Эр желмогуз сайт ай барайын, атай!»

К е д е ã д о с:

«Ал акыңдан кечкен үчүн жибербей, ботом!
Кечбесем кантиб ай жиберем, ботом!» — деди.

Ошондо кулун ооздугун кесе тиштеб туруб, энесинин сүтүн табтаза сууруб алды да жүрүб кетти.

II. КӨКҮЛ. КӨКҮЛДҮН КЕР КУЛУН АТЫ. ЖЕЛМОГУЗ, КАРАЧ ЖАНА КАРАЧТЫН АТАСЫ БООРУКЕР КАН

Кер кулун менен Көкүл

Кедең дос кеткенден кийин Кер кулунга тил пайда болду. Бала менен сүйлөштү:

«Жыбыр, жыбыр жер бийик, Көкүл!
Жер үстүндө мен бийик, Көкүл!
Көзүңө мында не көрүнөт, Көкүл?!»
«Түптү бир неме да көрүнбөйт, кулун!
Көргөнүң болсо, айта тур, кулун!
Билгениң болсо, айта тур, кулун!»
«Сен коёндон жапыз болчу, Көкүл!
Куланыб жерге түшсөңчү, Көкүл!
Уктаб бир уйкуң ай, алсаңчы, Көкүл!
Усталар чапкан айырмаш, Көкүл!
Оң чекеңе койсоңчу, Көкүл!
Жатып бир уйкуң ай салсаңчы, Көкүл!
Жалгыз бир куурай¹ түбүнөн, Көкүл!
Эбтеб бир казы алайын, Көкүл!
Өзүм бир суунуб ай алайын, Көкүл!
Өзүм бир оттоб ай алайын, Көкүл!»

Кер кулун коёндон жапыз болду. Бала куланыб жерге түштү. Алты кабат шырмал тердигин алдына жая салды. Усталар соккон айырмаш оң чекеге койду. Жатыб уктаб калды.

Желмогуздун Көкүлдү издеп чыкканы

«Кечүүбүсүң, жарбысың,
Муңдуубай үйдө барбысың?» —

деп желмогуз айтты. «Бармын» — деп эшикке чыга келди:

«Кечээ баланын аты жөнүн койгомун, каапыр!
Кер кулундай тулпарга, каапыр!
Мингизип, качырып ээргемин, каапыр!» —

деди. Желмогуз «Ата сени, үйү — малың менен жутуп эрсем!» — деп, качырып үйгө кирип келди. Кемпир кыңырагын* алыб, жүгүрүб калды. Чал кылычын алыб жүгүрүб калды. Экөө эки жагына барып тура калды. «Муну бу күйгө жутуб ээрсем шылдыр деб, аягымдан барып түшөр» — деди. «Жаш бала эмесби, кайда качыб кутулар» — деди. «Сары изине чөб салыб, саргая куусам, куу изине чөб салыб кумсара куусам кайда кетер дейсиң? Балага жете коёюн» — деб, жүрүб кетти. «Баланы жутуб келсем, чал кайда качыб кутулат» — деди. Ошондо сары изине чөб салыб саргара кууду. Күнү-түнү баланын жети күндө жүргөн жерине күн шашкеде жетмек болду. Баягы Кер кулун уктабабтыр. Кер кулун ойноб кырга чыкты. Карга десе карга эмес, каапырдын караанын көрүп алды. Түлкү десе түлкү эмес, түмөнүн көрүп алды:

«Жатыб бир жамбаш талдыбы ай, Көкүл!

¹ Түп нускада «корой» деп жазылган. Сүйлөмдүн маанисине караганда «куурай» деген сөз туура келип жатат.

Таттуу бир уйкуң ай кандыбы ай, Көкүл!
Карга десе карга эмес, Көкүл!
Кабары келиб калыбтыр, Көкүл!
Түлкү бир десе түлкү эмес, Көкүл!
Түмөнү келиб калыбтыр, Көкүл!
Жатып бир жамбаш ай талдыбы, Көкүл!
Таттуу бир уйкуң кандыбы, Көкүл!
Эми бир өйдө турсаңчы, Көкүл!
Алты кабат шырмалы ай тердик, Көкүл!
Үстүмө жаба салсаңчы, Көкүл!
Куюшканың кыскартыб, Көкүл!
Көмөлдүрүк бош тартыб, Көкүл!
Басмайылың¹ бек тартыб, Көкүл!
Катыра камчы салсаңчы, Көкүл!
Коёндой этим бөлүнсүн, Көкүл!
Томуктай этим көрүнсүн, Көкүл!
Тайгандай бутум түзөлсүн, Көкүл!
Аркар бир ашбас Ала-Тоо, Көкүл!
Аттаб бир алыб ай түшөйүн, Көкүл!
Кулжалар ашбас куруган тоо, Көкүл!
Кудуб* бир алыб кетейин, Көкүл!
Андан бир аккан караган, Көкүл!
Карышкыр каапыр ай жойлосун, Көкүл!
Түлкү бир каапыр ай сойлосун, Көкүл!
Бул каапырдан бир куткарыб келейин, Көкүл!»

Желмогуздан баланы куткарыб алыб кетти. Эми желмогуз кемпир баланын ордуна келди. Баланын кайда кеткенин, кайда житкенин билбей калды. Ала-Тоонун ар жагына ашыб түштү. Нар жакта жер ортосу Боз-Дөбө бар. Дөбөгө чыкты.

Кер кулун

«Жер, жер бийик, жер бийик, Көкүл!
Жер үстүндө мен бийик, Көкүл!
Көзүңө немене көрүнөт, Көкүл!
Кара айгырдын көзүн ай, Көкүл!
Каршаңкыдай көрүнөт, Көкүл!
Түптү бир немедей көрүнөт, Көкүл!
Көргөнүң болсо айта тур, Көкүл!
Билген болсоң айта тур, Көкүл!»

Сени бир жерден куткардым эле, эми бир кезендеге кез келдик. Эми мындан кантиб кутуласың?» — деди.

Эми жаш бала тескери караб ыйлаб ээрди. Кер кулун айтты: «Аттигин ай, кабыргасы каткан эр болсо, не жоо менен алышыб өлөр эле, не сайытттыб өтөр эле. Жаш балалык кылды да» — деди. «Эми сен боорго ач кене болуб жабыш. Мен боосу жок боз турумтай болоюн» — деди. «Мен асмандан чыб деб алыб учайын». Мени көрбөй калса Боорукер кандын дал эшигинин алдына алыб барыб түшөйүн» — деди. «Карач көрүб калса, жерден күйкөдөй болуб качырыб калар. Төшкө тээб аларда, этине тиерде салам айтыб тура кал!» — деди.

¹ Түп нускада «басба айылың*» деп жазылган. Туурасы «басмайыл» деп жазылды.

Көкүл жана Карач

Эми асмандан чыб этиб алыб учту. «Жерден мени көрбөй калды дегенсиз учуб барат ко» — деб, көөкөрдөй* болуб Карач качырыб калды.

Төшкө тээп аларда, төш этине тоёрдо салам айтыб тура калды. «Алыстан качыб келе аткан бала экен, каны качыб келе аткан бала экен го» — деди. «Үйгө алыб барыб, канына толтуруб ичейин» — деди. Боорукер кандын койчулары бар экен. «Сырттан нени көрсөң, ошону айтыб кел!» — деген экен.

Койчу кечинде баргандан кийин Боорукер кан «не болдуң, не көрдүң?» — деп сурады. Бирөө турду: «Ошо баланы көрдүк деп, айталы» деди. «Айтсак Карач өлтүрүб койбойбу?» — деди.

«Айтбай койсок, Боорукер кан өлтүрбөйбү? — деп берки бирөө айтты.

«Бизди өлтүрсө Карач өлтүрсүн. Эгерде Карач өлтүрө турган болсо, Боорукер кан сураб албайбы? Атасы эмесби? Жаш бала экен. Кантиб бул кызыл чийкил баланы айтбай коёлу?» — деди.

Ал эми бирөө айтты: «Кечеги күнү кечинде, мурдагы күнү бешимде, намаз дигер намаз шамдын ичинде кабагына кар жааб, каарданыб келибтир. Мурутуна муз тоңуб, муңканыб ыйлаб келибтир. Алтын көкүл жаш баланы кечээ кечинде Карач алыб өттү» — деди.

Боорукер кан: «Мунун бир кашык канын сураб алайын» — деди. «Канаттуу кара бээни үйдүн жанына алыб келиб байла!» — деди. Таң тээ жактан атканда, саратан жылдыз батканда кулалуу кумган колго алып, колу башын жуунуб, белелүү кумган белге алыб, бети башын жуунуб, намазынын бирин койбой окуб алыб, канаттуу кара бээни миниб алыб, жүрүб баласына келди.

Боорукер кан Карачтан Көкүлдү сурап алганы

«Кечүүбүсүң, жарбысың, Карач ботом!
Бул үйдө барбысың, Карач ботом!
Жатып бир жамбаш талдыбы, Карач ботом
Таттуу бир уйкуң ай кандыбы, Карач ботом!
Мурутуна муз тоңуп, Карач ботом!
Муңканыб ыйлабай келибсиң, Карач ботом!
Алтын көкүл жайкаган, Карач ботом!
Кызыл чийкил жаш бала, Карач ботом!
Кечээ кечинде алыб ай, Карач ботом!
Бир кашык канын ай мага бер, Карач ботом!
Карыганда эрмек кылайын, Карач ботом!»

Карач тебетейи жок топучан, кепичи жок маасычан эшикке жүгүрүб чыкты. «Сен бир кашык канын сураганың менен бербейм» — деди. «Кабагыма кар жааб, каарданыб ыйлаб, баргамын. Мурутума муз тоңуб, муңканыб ыйлаб, баргамын. Бербеймин» — деди.

«Алыбтар менен алышыб, алың кетиб жүргөндө, күчтүү менен күрөшүб, күчүң кетиб жүргөндө, сөзгө сөлтүк кылбасам, кебке кемтик кылбасам, түбү жок дайрага түшүб өлбөсөм!» — деб, атасы кетиб калды. Карач үйгө чуркаб кирди. Киргенде баланын шыйрагы чыгыб жаткан экен. Шыйрактан алыб түндүктөн ыргытты. Бала «шыр» деб түштү. Боосу жок боз турумтай болуб «чак» деб алыб отуруб калды. «Мунун кийими жок жылаңач кантиб багамын?» деди. «Аты жок жөө кантиб багамын» — деди.

«Мунун кийимин этегиме жамасам, жеңиме жетпейт. Кийимин эмне кыламын?» — деб, баланын кийимин берди. «Кулун ат болгончо, эр мант болот» — деген. «Мунун кулунун эмине кылам?» — деп, кулунун да берди. Ошону менен баланы алыб үйүнө келди. Байбичеси үйүндө короодон коюн чыгара санаб турган экен.

III. КӨКҮЛ, КАРАЧ, КЕР КУЛУН ЖАНА АЛАРДЫН ЖЕЛМОГУЗ МЕНЕН УРУШТАРЫ

Боорукер кан Көкүлдү бала кылып алганы

«Кудайың бербесе баланы ай, байкуш!
Курдашың ай, какбаш ай мен табтым, байкуш!
Теңирим бербесе баланы ай, байкуш!
Теңтушуң ай, какбаш ай мен табтым, байкуш!
Кой аралай баса көр, байкуш!
Кой четинен ак сарбашыл соолукту, байкуш!
Кудайга бир жалыныб чала көр, байкуш!
Алтындан бакан кура көр, байкуш!
Айда бир толгоо сала көр, байкуш!
Көйнөгүңдүн этегин көр, байкуш!
Канга бир булгаб ала көр, байкуш!
Баланы өзүмдүк кылыб ала көр, байкуш!» —

деди. Бир койду сойду. Баласын бооруна басыб, толготуб калды. Шону менен алты күндө тууду. Тууб, ала-дан ала байтал союб, адашкан элин жыйды. Куладан кула байтал союб, күйүккөн элин жыйды. Элдин баарын жыйыб, калың бир тойду кылды.

Жыйындын четине жаш баланын атын койдурмакка алыб чыкты. Ак сакал, көк сакалды карады. Көк сакал кер мурутту карады. Кер мурут жаш баланы карады. Бир дубанайы бурк жыйындын четинен тура келди. «Казы жеген байлар, кардындан урсун баарыңды» — деди. «Алтын көкүл жайкаган жаш бала Көкүл болсун!» — деп, атын Көкүл койду. Шону менен калың эл бата кылды. Шону менен таркады.

Карачтын Желмогуз менен биринчи жолу урушу

Карач күнү-түнү уктоочу экен. Атасы дөбөгө чыгыб кароол карады. Караса бир белесте жети адам турат. Жети адамга желиб барса желмогуз кемпир экен. Муну балама барыб айтайын деб, кайта кайрылыб келди.

«Жатыб бир жамбаш ай талдыбы, Карач!
Таттуу бир уйкуң ай кандыбы, Карач!
Эми бир өйдө турсаңчы, Карач!
Желмогуз келиб калыбтыр, Карач!»

Баласы тыңдабай уктаб калды. «Алыбтар менен алышыб, алың кетиб жүргөндө, күчтүү менен күрөшүб, күчүң кетиб жүргөндө, сөзгө сөлтүк кылбасам, кебке кемтик кылбасам, ошо колго өзүм барыб өлбөсөм» — деб, кайра тартыб чуу койду.

Көзүнүн майы кетиб турганда, картаң чал өлүб калат экен деб, калжайыб кара мылтыкты асыныб Төө кара атты миниб, салыб калың колго жетиб барды. Жети киши жети баштуу кемпир экен. Анда желмогуз кемпир Карачка айтты:

«Саламдан сала алейким, Карач!
Мен чыйырды чыйырдым, Карач!
Изимди сага кийирдим, Карач!
Изимди сенден чыгардым, Карач!
Кур чалыб, кудаң ай бололук, Карач!

Чырмалыб достордон бололук, Карач!»
«Эрдим деген эмине, каапыр?
Чыйырдым деген эмине, каапыр?» —

деб, ачууланыб келиб Карач чабты эле, алты башы тоголонуб түштү. Эми бирөөнө келгенде качыб берди. Качыб кетиб баратыб желмогуз ырдабтыр:

«Эрдигиң шондон* билгемин, Карач!
«Картайганда Боорукер кан атанды
Көтүндөн кароол кылыбсың, Карач!
Сенин эрдигиң билгемин, Карач!»
«Алда калжыраган куу чал ай» —

деб, Карач артына кылчайыб карады. Кайта караса, күнчүлүк, түшчүлүк жолго кеткен экен. Карачтын астындагы аты үн салды:

«Катыра камчы салбайсыңбы, Карач!
Калтыра камчы сала көр, Карач!
Тайгандай жонум түзөлсүн, Карач!
Коёндой этим бөлүнсүн, Карач!
Токумдай этим көрүнсүн, Карач!
Тайгандай жонум түзөлсүн, Карач!
Кайырчактын кара таш, Карач!
Кагыратыб качыб бара аткан, Карач!
Жүргөнүмдө согончогум кесе-кесе барайын» — деди.
Жалгыз бир башын ала көр, Карач!
Элге бир кесир кылбасын, Карач!» —

деди. Кайырчактын кара ташын кагырата качып баратканда желмогузду тоңкоңдотуб жүрүб сабады Карач.

«Жоо дегенде оу деген, Карач!
Кокуй эрдигиң шонон* билгемин, Карач!
Картайганда Ак байбичедей энекеңди
Көтүндөн кароол ай кылыбсың, Карач!
Эрдигиң шонон билгемин, Карач!»

«Алда калжыраган куу кемпир ай, үйгө барсам кечиктириб берет — деб, келиб калган экен ай» — деб, көт жагын карап алды. Желмогуз күнчүлүк, түшчүлүк дагы узаб кетти.

Кыйырчактын кызыл таш кыгыратыб качыб бара аткан жеринде кууб дагы жетти. Анда желмогуз Карачка айтты:

«Жоо дегенде оу деген, Карач!
Чачыкедей жарыңды, Карач!
Көтүндөн кароол ай кылыбсың, Карач!»

«А, таңкылдаган куу жалаб, шаңкылдаган куу жалаб. Үйгө барсам кечиктириб берет...» деб, көт жагын кылчак карап алды эле. Үйдөй кара ташты көтөрүб, алдына түшүп кетти.

Карачтын желмогуз менен экинчи урушу

К а р а а т:

«Жоо дегенде оу деген, Карач!

Кокуй Карач, оңбогон, Карач!
Түшө бир калыб, кебим ук, Карач!»

Түшүп алып кебин тыңшаса; «Экей, Текей эки алыбым* — дейт. Боз бармак, Бозой төрт алыбым — дейт. Бешөө болуб албасам, күндүн мурдун жайбасам — дейт. Калың колду лыкылдатыб алып чыкбасам — дейт. Өзүң бербеген Көкүлдү колундан бир чыгарыб албасам» — дейт.

Шону менен Карач үйүнө келиб жети күн жатыб калды. Жетинчи күндө Боорукер кан жана кароолго чыкты. Калың колдун лыкылдаб жатканын көрүб баласына дагы келди.

А т а с ы:

«Жатыб бир жамбашың талдыбы, Карач!
Таттуу бир уйкуң ай кандыбы, Карач!» — деди.

Баласы укмаксыган болуб жатыб калды. «Ата, сенин кечээ баланын бир кашык канын бериб, жан соога кылыб жатыб алдың» — дейт. «Сени сөзгө сөлтүң кылбасам, кепке кемтик кылбасам, мен шонун колуна барыб өлбөсөм» деб кетиб калды. «Ата, көзүнүн майы кетиб калган чал, шол колго барыб, өлүб калат экен деб, кара мылтыгын калжайыб асынды. Кара атын минди, көтүнөн колго барды.

«Ак байбиче энекем деми — деди. Боорукер кан атакем деми — деди. Ак мынтыкка кочуштаб дары куйду. Сүмбөлөб окту куйду. «Карач» Карач!» — деп, кыйкырыб жоого тийди. Кылычтын мизи тийдиби? Найзанын учу тийдиби? Качыб араң кутулду. Кутулуб атасына келди:

«Жалгыз бир деген жаш экен, атай!
Жалгыз жаман иш экен, атай!
Көкүл деген инимди, атай!
Көтүмдөн кароол ай кылсаңчы, атай!
Ителги тийген таандай, атай!
Иргилте сайыб берейин, атай!
Бөрү тийген таандай, атай!
Бөлүнтө сайыб берейин, атай!»

«Ата, сен айта турган кебби эле. Уга турган кебби эле. Кечээ баланын бир кашык канын бериб, бүгүн алыб барыб кутуламын деб тургансың экен» — деб, атасы эшикке чуркаб чыкты эле, түндүк бакан жатты эле, талтайыб туруб чабты эле. Башын жара чабты. Кылыч менен кырдырды. Ак тасма менен буудурду. «Бу кордукту көргөнчө калың колго барыб өлөйүн» — деди.

Ак мынтыкка кочуштаб дары куйду. Сүмбөлөб окту куйду. Жоого тартып, келип калды. «Карач, Карач!» — деб, кыйкырып жоого тийди. Найзанын учу тийдиби? Карач качыб араң кутулду. Кайтыб атасына келди.

«Жалгыз бир деген жаш экен, атай!
Жалгыз жаман иш экен, атай!
Көкүл бир деген инимди, атай!
Көтүмдөн кароол ай кылсаңчы, атай!
Ителги терген таандай, атай!
Иргилте сайыб берелик, атай!
Бөрү тийген таандай, атай!
Бөлүнтө сайыб берейин, атай» —

десе, Көкүлдү артынан кошуп берди. Төбөсү карыш кара бөрк, муну кынаб кийгизди. Кер кулунга мингизди. Көтүнөн кароол кылыб берди. Ак мынтыкка кочуштаб дары куйду. Сүмбөлөб окту куйду. «Карач! Карач!» — деб жоого тийди. Калың колдун бири батыныб чаба албады. Баары алыстан калың кол тегеректеб калды.

Кер кулундун баатырдыгы

Ошондо желмогуздун Боз коён деген аты бар экен. Кер кулундун тилин Боз коён билет экен. Боз коёндун тилин Кер кулун билет экен. Кер кулун Боз коёндун тилин мурун озунуб бэйлаб койду.

Кер кулун өзү сүйлөдү:

«Карач сен аттан түш!» — деди. «Төө кара атты жыгыб, эчкиче буу!» — деди. «Артыма бөктөрүнүб ал!» — деди. «Көкүлдү айырмаш менен жерге сыйырыб кой!» — деди. «Үстүмө мин!» — деди. «Көкүлдү тизеге коюп алгын!» — деди. «Катыра камчы салбас кара сан, катыра камчы сал!» — деди. «Аркар ашбас Ала-Тоо, аттаб алыб түшөйүн!» — деди. «Бу каапырдан бир куткарыб келейин» — деди. Асман менен алыб учту. Тарс дедире осуруб кетти. Сасык туман басыб калды. «Мен Көкүлдү кармадым» — деб, бири-бири менен сайышыб, туман ичинде баары кырылыб калды. Боз бармак, Бозой, Экей, Текей, желмогуз бешөө эле калды. Боз коёндун тили бошонду. Боз коёндун айтканы: «Бешөөң беш атыңды жыга сал! Эчкиче туягын бууа сал! Салбыратыб артыб ал! Салбыратыб учкашыб ал!» — деди. «Мунун көтүнөн кууб баралык» — деди. Көтүнөн кууб жетти.

Кер кулун: «Какыраган кара таштын ичине кон! «Ошо жерде Төө кара атты мага кошуб бергин!» — деди. «Боз коёнду мага берсең, сен үйүңдү көрөсүң, мен үйүмдү көрөмүн» — деди. «Боз коёнду кудай бербесе, сен үйүңдү көрбөйсүң, мен үйүмдү көрбөймүн» — деди.

Беркилер келиб, суулуу жерге конду. Кер кулун ташка сүйкөнүб кырчаңгы болуб калды. Боз коён суулуу жерге жатыб, семириб алды. Кер кулун Боз коёngo саламга келди:

«Адамда боор бар болсо, ботом!
Айбанда боор жокбу экен, ботом!
Карач бир жаман неме экен, атай!
Какыраган кара бир ташка конобуз, атай!
Бирге бир уктаб алалык, атай!
Бирге бир суулаб алалык, атай!»

«Сен менден күчтүүсүб, тыңсыныб качыб кетбединби эле?» — деди. Кер кулун: «Жок андай эмес. Баарыбыз бир тууган эмесбизби? Бир оттоб, бирге суулаб туралы» деди. «Андай болсо кел оттойлу» — деди. Эми экөө оттоб, суулаб жатыб алды. Эки куурай түбүнөн эбтеб казы алды. Жалгыз куурай түбүнөн жардай жалды жыйыб алды. Кер кулун уктаб атты. Боз коён ажалы жетиб кашынышка келди. Ала сала кең соорду кашынды. Оозу омурткага келди. Кер кулун жамажайды керди. Оозуну чайнаб алды. Ооз омуртканы кыйрата тиштеди. Кабырганы кыйрата тебти. Оюн салыб, чыгыб кетти. Карач аңкы кул экен. «Алышуучу болсоң ал кандай, күрөшүүчү болсоң күч кандай» — деб, кырга чыга кетти.

Карачтын баатырлыгы

«Бизден аттуусуб, бизден күчтүүсүб турганын карачы!» — деб, бешөө чуркаб калды. Карачтын эси чыгыб кетти. «Ай, ай, алыбтар акырын. Элден мурун келели, бир-бирден күч сынашыб алалы» — деди.

«Айт, айтпаса төгүнбү. Элден мурун баралы. Күч сынашыб алалы» — деди.

Эң кичүү «Текей сен баргын!» — деди. «Жок, Экей сен баргын!» — деди. «Бозбармак, Бозой сен баргын!» — деди. «Экей сен баргын!» — деди. Ал экөө барды. Карач менен экөө

күрөшө кетти. Дөң жерге көтөрүп урду. Карач ойго сүйрөб барды. Башын кесиб алды.

Желмогуз: «Эми Текей, сен баргын!» — деди. Экөө дөң жерде кармашып калды. Карач дөң жерге көтөрүб урду. Ой жерге сүйрөйүн десе, каруулуу нерсе экен, бой бербеди. Дөң жерден кайырып туруб, башын кесиб алды.

Көкүлдүн баатырлыгы

«Жана бир Текей өлтүрүб, Карач!
Энди бир Экей өлтүрүб, Карач!
Жоо дегенде оу деген, Карач!
Кокуй бир Карач, оңбогон Карач! »

Үчөө тең жабыла чуркаб калды. Үчөө келди. Кармашты. Бирөөнү көтөрүб урса бирөөнө сүйөнүб тура калат. Жыгылбай жүрүр.

Асты кара барчын көпөлөк Көкүлдүн алдынан учуб өттү. Көйнөгүн чечиб алыб: «Менин кушум мына» —деб көпөлөктү кууб кетти.

Кер кулун келди. Келсе үч алыб, ар кимиси бир көтөрүб уруб, Карачтын эсин оодарып салды. Кер кулун баланы караб, издеб таббай жүрүр. Көкүл калың кара барчын токойдун ичинде: «Менин кушум мына» — деб, көпөлөк кууб жүрүр. Көкүлдү Кер кулун кармаб алды. Алыб келди. «Сен кудай таала жараткан жалгыз бала элең»,— жоонун оң жагына коё берди. Көтүнөн баланы кууду. Бозбармак, Бозой кууб жүрүр. Бала бир убакта ал абалга келди. Күрөшкөндү билди. Бирөөн көтөрүб урду. Көкүлдө жабдык бар беле? Көкүлдө жарак бар беле? Өзү салган таш тулгага сүйрөп алыб барды. Бирин астына, бирин үстүнө коюб жанчыб өлтүрүб койду. Жана бирөөн дагы өлтүрдү.

Кызыл барчын көпөлөк кыя салыб өттү эле «Менин кушум мына» — деб, көпөлөктү кууб кетти. Кер кулун дагы келди.

Бозбармактын бир кызы бар экен. А, тегирмендин ташын чачына байлаб, Карачты койгулаб жүрүр экен. Карач чөгөлөб калды. Кер кулун Көкүлдү кубалады. Барса, кызыл барчын токойдун ичинде кызыл барчын көпөлөк кууб жүрүр экен. Баланы алыб келди.

Кер кулун «тегирмендин ташын алыб кулатыб жибер!» — деди. «Кызды алыб менин куйругума байла!» — деди. «Кыйырчактын кызыл ташка жүрүб тепкилеб өлтүрөйүн!» — деди. Алыб келиб кыздын чачынан ташты чечиб алды. Кер кулундун куйругуна байлап берди. Сүйрөб жүрүб өлтүрдү.

Уруштан кайткандары

Эми эриксе элик, буурукса бугу атты. Бутунан сүйрөб келиб жеб жатты. Үйүн кайда экенин билбей калды. Шону менен жүргөндө Кер кулун дагы да келди. Көкүлгө: «Сен элинди көрсөңчү! Мен үйүмдү көрсөмчү!» — деди. «Айт, айтпаса төгүнбү, үйүбүзгө баралы» — деди. Үйүнө кетип баратыр.

Шондо атасы Боорукер кан балдары кеткенде чыгыб турган экен: «Балдарым аман келеби?» — деб турган экен. Көзүнүн жашы мурдуна муз болуб тоңгон экен. Шондо көрүб: «Балдарым келе аткан экен го!» — деб кубанды. Мурутун камчы менен чабты эле, муз менен мурутунун териси кошо түшүб калды.

Көкүл: «Атам мага кейийби, сага кейийби? Сен мурун атама барыб учурашкын» — деб, Карачты мурун жиберди. Карач салам айтууга, атасына келди. Атасына келиб, салам айтты. «Нары жагынды караймын, бери жагынды караймын. Менин Көкүл балам канакей?» — деди.

Карач: «Кечээ алыбтар менен алышыб, алым кетиб жүргөндө күчтүү менен күрөшүб, күчүм кетиб жүргөндө, ок жаңылыб калыбтыр» — деди.

Атасы: «Менин а балам болбогондон кийин, менин кантиб жаным жүрөт» — деб жыгылды.

Карач: «Сайылыб мурут чыгыбтыр. Муңканган эрлер болубтур. Барган бир жооң багыбтыр. Багындырыб кайтыбтыр» — деди.

Ошону менен үйүнө барды. Калың элди жыйып, жамбы* аттырыб той берди. Жамбыны жандын баары атыб түшүрө албады. Көкүл жаш бала өпкөлөб жатыб алды.

— Менин Көкүл балам кана, жокбу? — деди Боорукер кан.

— Балаңыз келбей койду. Чакырсаң, тил албай койду — деди.

— Буга мен өзүм барайын — деди. Өзү барды.

— Балам, сен неге барбайсың? Эл жыйын кылыб жатса — деди.

— Менин эки агам жүрсө, эки агам атса, мен атканга окшош дедим эле. Андай болсо барайын — деб, ээрчиб жүрдү.

Барыб: «Карач ата! Жааңызды мага бериңиз!» — деди. Жаасын колуна алыб тартайын деди эле жаасы ийилиб сынмак болду. Кылы ичкериб үзүлө тургандай болду. «Карач атам ачуулуу киши эле, ачу келиб калат экен» — деб кайта берди.

Ак мынтыкка кочуштаб дары куйду. Сүмбөлөб окту куйду. «Бу Боорукер атакемдин деми, Карач атакемдин деми» — деб, жамбыны тартыб туруб калды. Теңгедей* болгон жамбыны тегеретиб түштү. «Качыб келген кулча болбодум» — деб, Карач бөлүнүб көчтү.

IV. КӨКҮЛ, КАРАЧ, АЛАРДЫН ЖЕР АСТЫНА ТҮШКӨНҮ. КӨКҮЛДҮН АНДА АБЫДАН ЧОҢ БААТЫРЛЫК КӨРГӨЗҮБ, ЖЕР АСТЫНДАГЫ КАНДАРДЫН КЫЗДАРЫНА ҮЙЛӨНҮБ, ЖЕР ҮСТҮНӨ ЧЫККАНЫ

Тынч турмуш

Жылкычыга баш болуб, тайдан шерне баштаб жатты. Чачыке деген жакшы жеңеси бар экен. Кабак менен жашыныб жетиб келди.

«Урушбас уул болобу? Кейишбес келин болобу? Сен агаң менен таарынышыб, экөөң эки жерде жүрсүңбү? Барыб экөөң жарашыб алсаң болбойбу?» — деди.

«Ырас эмесби? Эртең менен мен барайын» — деди.

Баякы жерде жеңеси кайта кетиб калды. Эртең менен бир чаначка кымыз байланыб барды. Барса, Карач эки жагына жастыкты жыйып коюб жаткан экен. Кымызды пиялага куюб алыб агасына сунду. «Кымызды ичпеймин» — деб, башын чайкады. «Кымызды неге ичбейсиң? Аш атандан улук дечү эле. Астында ашты алыб ич!» — деди. Кымызды алыб ичти. Экөө жарашты.

Жеңеси: «Сен шондон ары барсаң, бийик аска таш бар. Башында үч бүркүт бар. Үчөөн салмактаб көрүп, кой салмактагысын алыб кел!» — деди. Аскага барды. Барса, асканын башы асманда турат. «Бул аскага кантип чыгамын. Мени өлсүн деген экен го? Кайыр мени эркек деб жиберди эле. Катын болуб кайта үйгө кайтбайын!» — деди. Камчыны Кер кулунга басыббасып алды. Ташты оюб-оюб басыб чыгыб барды. Барса, үч бүркүт бар экен. Экөө баласы, бирөө энеси экен. Үчөөн салмактаб көрүб эки баласын алды. Алыб үйүнө келди. Бактаны тыткан экен. Керегенин башы менен жыйган экен. Эки балапанды ошонун үстүнө таштады. Үйдөй коргошунду коломтого уютуб куйган экен. Катыны Карачка: «Коргошунду бүркүттүн үстүнө бастыр!» — деди. Мурутунан күлүб: «муну сол колум менен ак бастырбайм» — деб, басыб барды. Сол колу менен көтөрдү эле козголгон жок. Оң колум менен алайын — деди. Кыймылдабайт деги. Кучактаб алайын деди эле былк эткен жок.

«Көкүл, сен алыб койчу!» — деди. Мурутунан күлүб, басыб келди. Сол колу менен алып

барып басып койду.

Карач: «Менден эр экен го. Муну өлтүртүб, ошого тийейин деген душмандыгың экен го» — деди. Ошо жерде керегеден камчы алыб катынды жонго салды.

Көкүл: «Качан мен келсем уруш кылат. Мени бир тууган кылбайт экен го» — деб, таарыныб жөнөдү.

Женеси кылыч менен кырдырыб, кымыз менен жуудуруб, ак тасма менен буудуруб, артынан чуркаб жетти. «Сен ошондой сөзгө таарыныб жүрө бересиңби? Эрдүү катын таяк жейт, койлуу катын куйрук жейт. Сен буга таарынбай келиб, үч күндөн кийин бүркүтүңдү сал!» — деди. Бала кайта барыб, шернесине барыб жатты. Үч күн өткөндө кайта келди. Бирөө ак ийин бүркүт, бири кара бүркүт болгон экен. Экөөнө тең мээлейин кылыб, ак тасмадан боону тагыб, байлаб койгон экен. Бирөөн Карач алды. Ак ийин бүркүттү Көкүл алды. Сонорлоб чыкты. Кырк кулач кызыл түлкү качты.

— Карач ата, сиз салыңыз! — деди (Көкүл).

— Жок балам, сен салгын! — деди.

— Карач ата, сиз салыңыз! — деди (эле, ага Карач болбоду).

— Салса мына — деб, (Көкүл) узун боон кыйды. Кыска боосун кести да таманынан так көтөрүб, Көкүл бүркүттү коё берди. (Бүркүт) асманга чыр деб карабастан чыгыб кетти. Түлкүнү барыб алыб калды. Аттан түшө чуркаб барды. Бир жагын эки муштаб, экинчи жагын эки муштаб терисин сыйырыб алыб, Карачтын жанына бөктөрүб берди. Ошо жерден көзүнө көрүнгөндүн баарын алды. Төө кара атка сылай жүк салды. Ушунун бирөөн сен алгын — деб, деги Көкүлгө Карач айткан жок. Ошону менен экөө үйдү көздөй кайтты.

Экөө келе жатыб Көкүл: «сенден бир нерсе сурайын»:

«Үстүмдөгү кешмиш тон
Сурасаң чечиб берейин.
Колумдагы канжарым,
Сурасаң муну дагы берейин.
Астымдагы Кер кулун
Сурасаң түшүб берейин» —

деди Көкүл. Анда Карач «Астындагы Кер кулун сураб, кантиб жөө коёмун» — деди. «Үстүндөгү кешмиш тон аны сураб, жылаңач кантиб коёмун» — деди. Сурагандан ак ийин бүркүт сураймын» — деди.

Көкүл бүркүттү колуна кондуруб берди. Алыб үйүнө жүрдүк Карачтын катыны астынан жүгүрүб чыкты: «Сен баарын алганың аз келгенсиз, колундагы бүркүтүн неге аласың?» — десе, «Сенин ишиң болбосун» — деди Карач. Үйүнө келиб түштү.

Айгандын Алтынай деген кызы менен Карач

Үйгө келиб Төө кара атты Көкүлдүн колуна берди. «Жети күнгө чейин откозуб, жети күндө кайта келгин» — деди. Жылкыга атты алыб кетти бала.

Бала кеткенден кийин бир аксак эчки келди. Карачтын катыны суу алыб жаткан жерде ал эчки: «Мен жер астында Айгандын кызымын» — деди. «Жер астында каапырдын каны кер Калдай деген алып чыкты. Мени зорлук кылыб алмакчы болду. Ошондон мени ажыратыб ала турган мусулмандан киши чыгабы? — деб, издеб келдим» — деди.

Карачтын катыны: «Мен ага сени жибербей-мин» — деди.

Эчки: «Мен эртең менен итинди үрдүрүб, келин, кызды күлдүрүб, Карачты кызыктырыб алыб кетемин» — деди. Экөө шерттешти.

Эртең менен аксак эчки болуб Карачтын айлын аралады. Карач эртең менен намаз окуду. «Бир аксак эчки айылда жүр, муну алдырыб алайын» — деп, бүркүттү алыб чыкты.

Катыны: «Бүркүткө алдырбагын! Бу кишини манттаб турган душман» — деди.

«Мени сырттан аңдыб жүрүб, ала турган душманым үйгө келди. Мен кантиб албайын» — деб, бүркүттү салды. Барыб эчкини алыб калды. А жерден кармайын деб узаб кетти. Жылкыдан барыб, Төө кара атын алыб минди. Кубалаб жүрө берди. Барып жер алдына түшүп кетти. Жер астына барса Боз дөбө бар экен. Боз дөбөнүн ар жагынан көр Калдай деген чыкты. Мунун бер жагынан Карач чыкты. Экөө саламдашты.

— Ассала-мелейким.

— А-лейким ассалам каапыр!

— Торгойдой жаратыб, эр томуктай карытыб, сен эмне кылыб жүргөн жансың? — деди.

— Жерди жемире баскан чал буура, желини сүттүү кара инген мурду көзөлө элек боз тайлак мындай неме көрдүңбү?» — деди.

— Андай неме сурасаң, түбүңдү түрүб, сен айтчы — деди.

— Түбүмдү түрүб сурайсың, түбү жок чалчык суу дейсиңби?

Тегимди териб сурайсың, теги жок отунчу кулдар дейсиңби? Ашыктуу жилик жотосу, жер үстүндө Боорукер кандын ботосу, кан Карачтын өзүмүн — деди.

— Тоодай Карач деб жүрсөм, томуктай Карач турбайбы? Алыш керекби? Атыш керекби? — деди.

— Атыш атаңдын көтүнөн кеткен, алыш керек — деди.

Экөө алыша кетти. Аттын үстүнөн жулуб алды. Көр Калдай көтүнүн алдына басыб алды. Кырк кулач зынданга алыб барыб салды. Төө кара атты кыздын калыңына берди.

Карач Көкүлдүн артынан жер астына түшкөнү

Көкүлдүн жети күнү бүттү. Жетинчи күнү жылкыдан караса, Төө кара ат жок. Жеңесине келди. «Жылкыга барсам Төө кара ат жок. Үйгө келсем Карач агам жок. Кайда кетти? — деди. «Кечээ Айгандын кызы Алтынай сулуу деген жер астынан келди. Ошондой жакшы кишиге тандаб тиемин деб, алыб кетти» — деди. «Өзү келген катынга барбайт деген эми не? Өзү келген катынды албайт деген эми не?» — дейт да, көтүнөн кууп барыб, жер алдына түшүб кетти.

Бир жерден калың жер өрттөнүб келатыр. Астында бир чычкан бир жак санын чала-була куйкалаб келатыр. Кер кулун куйругун сууга салыб, өрттү өчүрүб, чычканды ажыратыб алды. Андан кетип баратса, жети сарт нан жааб атат. «Сен нанды эмне кылыб жааб атасың?» — деди.

«Айгандын кызы Алтынай сулуу деген Көкүл деген күйөөм келет деп, ошого тамак кылыб атабыз» — деди.

Андан келатса, бир адам башы кириб, көтү чыгыб атат. Жерден сууруб алды. «Сен эмне кылыб атасың?» — деди. «Мен жер тыңшаар элем. Кер кулундун дүбүртү келеби деб, жер тыңшатыб койду» — деди.

Андан чыгыб жөнөдү. Жер ортосу Боз дөбө бар экен. Боз дөбөгө чыкты. «Жер, жер, бийик жер, бийик жер үстүндө мен бийик» — деди Кер кулун. «Көзүңө мында эми не көрүнөт?» — деди. «Кара айгырдын көзүнө карчырыңкы көрүнбөйт. Көргөнүң болсо айта тур!» — деди.

«Тээтиги карайыб турганды көрдүңбү» Ол желмогуз кемпир. Жарты ат акырда арпасы бар. Жарты казанда жокосу бар. Мени ооздугумду алыб, жарты ат акырга коё бер. Жарты казанда көжөсүн сен ичкин. Жарты ат акырын мен жеймин. Жарты ат акырын жара тебемин. Жарты казан көжөсүн сен ичиб, жарты казанын жара чаб!» — деди. «Каламыдан көйнөгүн кат-катынан бөлүб, өзүн абыдан союб коё бергин!» — деди.

Ооздугун алыб арпага коё берди. Үйүнө кириб барса, жарты казан көжөсү бар экен. Жарты казанын ичиб алды. Жарты казанын жара чабты. Каламыдан көйнөгүн кат-катынан бүктөб, өзүн сабаб жиберди. Алтынай сулуунун алдына барыб жатыб калды. «Ол укбасын акырын» — деди.

Желмогуз кемпир келиб: «жарты ат акыр арпага аты тойбой акырымды жара тебти. Жарты казан көжөмө тойбой казанымды жара чабты» — деди.

Алтынай сулуу: «Жарты казаныңа бүтүн казан көжө берейин. Жарты ат акырыңа бүтүн ат акыр арпа берейин. Бир каламы көйнөгүнө эки калам көйнөк берейин» — деди. Ошону менен

Көкүлдү кайта жөнөтүб ийди.

Көр Калдай менен Көкүл

Көкүл дөбөнүн үстүнө чыкты. Нар жагынан көр Калдай чыкты.

— Сала малейким — деди.

— Алейким ассалам — деди.

— Ат торгойдой жаратыб, эр томуктай карытыб, эмне кылыб жүрөсүң? — деди.

— Түбүндү түрүб сен айтчы. Түп жайыңды билейин — деди.

— Түбүмдү түрүб сурайсың, түбү чалчык суу бар дейсинби?

Тегимди териб сурайсың, теги жок отунчу кулдар дейсинби? Жер үстүндө жотосу, Боорукер кандын ботосу, ашыктуу жилик жотосу, кан Кара кан көзүмүн. Мен Карачтын иниси Көкүл бала өзүмүн — деди.

— Тоодой кери ат деб жүрсөм, томуктай кери ат турбайбы? Тоодой Көкүл деб жүрсөм, Торгойдой Көкүл турбайбы? Алыш керекби? Атыш керекби? — деди.

— Алыш атаңдын көтүнөн кеткен, атыш керек — деди.

— Тосуп турган так Бөрү, сен ат — деди.

— Куба келген куу Бөрү, сен ат — деди.

— Атса мынакей — деди.

Ак мынтыкка кочуштаб дары куйду. Сүмбөлөб окту урду. «Ак байбиче энекем деми, Боорукер кан атакем деми, бу Карач атакем деми» — деди. Талы түштө тал бото болуб көр Калдай жатыб берди. Тартыб туруб калды. Шылдыр деп ок жанына түштү. Баланын эси чыгыб кетти. «Эркек болуб кармаштым эле, катын болуб качайынбы?» — деди. Тал түштө тал бото болуб талтайыб жатып берди. Тартыб туруб калды. Шылдыр деб ок жанына түштү. Кылыч менен чабышты. кылыч сыныб калды. Мынтык менен чабышты. Мынтык кундагынан сынды. Найза менен сайышты. Найза туткундан сыныб бу жакта калды. Экөө күрөшө кетти. Ары сүрүштү, бери сүрүштү. Экөөнүн жонунан аккан тер курт менен кумурсканы сел болуб каптап кетти.

Кудай таалага арыз барды. «Эки бенде жасаган экенсиз? Экөөнүн жонунан аккан тер курт, кумурсканы каптап кетти. Ошол экөөнү эки ажырым кылсаңыз экен?» — деди.

Кудай: «Экөөнүн турпагын бир жерден алган бенде эле. Экөөнүн ортосуна асман, асман тоо бүтсүн! Чытырман калың токой бүтсүн! Агыны катуу суу бүтсүн!» — деди эле. Баары бүтүб, экөө эки ажырым болуб калды.

Бирөө нар жагынан кетменин саптаб алды. Бирөө бер жагынан кетменин саптаб алды. Токойду жулуб жиберди. Сууну жата калыб жутту. Экөөнүн суусуну канбай калды. Экөө ошо жерден кайта кармашты. Экөөнөн аккан терге дөң бас болду, ой жер былкылдаган саз болду. Курт-кумурсканы сел каптап кетти. Кудай таалага арызга барды: «Бир эки бенде жараткан экенсиз. Экөөн эки ажырым кылсаңыз экен. Астын-үстүн кылсаңыз экен?» — деди. «Экөөнүн турпагын бир жерден алынган бенде эле. Экөөнүн кайсынысын астын кылайын?» — деди.

Арсар болуб Кер кулун айланып барды.

Ошондой бир эки бенде жасаган экенсиз. Курткумурска, бөйөн-чаяндын баары кырылыб кетти — деди. Экөөн астын-үстүн кылсаңыз экен — деди.

— Энди бул экөөнүн Көкүл астын, көр Калдай үстүн болсун — деди.

— Таксыр, мен бир нерсе тиленейин деп турумун — деди. Көр Калдай ичерин ичиб, жээрин жеди эле. Көкүл ичерин иче элек, жээрин жей элек жаш бала эле. Көр Калдай астын, Көкүл үстүн болсо, кандай болор эле? — деди.

— Андай болсо, айт-айтбаса төгүнбү. Көр Калдай астын, Көкүл үстүн болсун — деди.

Ошондо арсар болуп айланыб Көкүл кайра келди.

Ошондо сен ыргыт, мен ыргыт дегенге келген экен. «Тосуб турган так Бөрү сен ыргыт» — деди. «Куба келген куу Бөрү сен ыргыт!» — деди. «Ыргытса мына» — деб ыргытты. Көкүл тизесинен жерге бата түштү. Ыргыб кайта чыкты. Көкүл ыргытты. Белчесинен жерге кирди. Чалкасынан кайра басыб салды. Кылыч менен чабса кыңыраактай*, найза менен сайса шибегедей көрбөйт.

«Сени кылычтуу эрлер деб турсам, кыңырактуу эрлер экенсиң. Мени жерден сууруб байпагымды чечсең, шылдыр деб ак болот жерге түшөт. Айды караб шилтесең, айдай чаркым жазылат. Күндү караб шилтесең, күндөй чаркым жазылат. Ошону менен чабсаң, башым койдой кесилет да каным суудай төгүлөт» — деди.

Анан жерден сууруб алды. Байпагын чечти. Ак болот шылдыр деб жерге түштү. Айды караб шилтесе айдай чаркы жазылды. Күндү караб шилтесе күндөй чаркы жазылды. Шону менен чабты эле башы койдой кесилди. Каны суудай төгүлдү. Ичин жарыб жиберди. Жүрөгүн алыб, жүрөгүн басайын деди. Кер кулун: «Жүрөгүнө басба! Үйдөй кара ташка баса кой!» — деди. Ичегисин алыб курчанайын деди. «Курчанбай, терекке курчай сал!» — деб, башын былкылдатпай терекке тартыб койду. Өзүн өрттөб, тезегин шамалга сапырыб жиберди. Атын алыб барыб, кыздын калыңына берди.

Көкүлдүн үйлөнгөнү

«Карач кайда болду экен» — деб Көкүл жүрүр. Карач зындандын түбүндө жаткан экен. «Карач, барсыңбы? — деб, чакырды. «Бармын» — деб күңгүрөнүб үнү чыкты. Кендир аркан салып Карачты тартыб алды. Карач өлө турган болуб калган экен. Сууга алыб барыб тазалаб алды. «Кан кызын эмине, эмине кылса берет?» — деб кабар салды.

«Кырк кулактуу казаным бар, түбү жок дайранын түбүндө, ошону алыб чыгыб ассын!» — деди. «Буга ким барат эми?» — деди.

«Мен өзүм барайын» — деп, багалегин түрүб, сууга түшмөк болду. «Сен бу казанга түшсөң, өлөсүң! «Мени коё бер! Мен барайын» — деди Кер кулун. «Мен баргандан кийин көбүк аралаш кан чыкса, менин өлгөнүм. Көбүк өзү чыкса, аман-сэен чыгамын» — деди. «Чулб» — деб, суунун түбүнө түшүб кетти. Бу-рулдаб кан менен көбүк чыкты. Казан сыртка чыгыб келди. Көтөрүб койсо казан бир шаарды бүтүн басыб калды. Бир адам четинде экен кезидиги менен жерди казыб чыгыб келди. «Казандын кемегесин казсын. Казанын тегеретиб барыб ассын!» — деди. «Кызымды берем. Калың тойду кылам» — деди.

Кемегесин казды. Казанын тегеретиб барыб асты. Кан кызын берди. Кызын Карачка алып берди. Адып жөнөй турган болду. «Сен кеткенден кийин мени башка баша* келиб чааб алыб кетет. Сени менен кошо кетемин» — деди. «Ал эли менен кошо көчүб жүрдү. Бир токойдун ичи менен келатса, токойдун ичинде бирөө жыгач чаап жатыр. «Сен эмине кылыб жатырсың?» — деди.

«Айгандын Алтынай деген кызы бар эле. Шонун тою болуб жатыр» — деди. «Жамбы аттырыб, тай берет. Ошону аткан кишиге кызымды беремин дейт» — деди. «Жүр!» — деб, учкаштырыб алды. Тойго келди. Жамбысын атыб, Көкүл дагы түшүрдү. Анын кызын дагы алды.

Андан келатса, токойдо жана бирөө жыгач чааб жатыр. Ага дагы келди. «Тээ кандын кызын бергели жатыр» — деди. Жамбысын атыб түшүрүб, анын кызын дагы алды. «Жердин үстүнө кантиб чыгабыз эми» — деди.

Карач менен Көкүлдүн жер үстүнө чыгып үйүнө кайтканы

Бир желмогуз кемпир Көкүлгө келиб: «Чыга турган жерде бир алып кара куш бар. Үч балапаны бар. Ошол үчөө чыгарат» — деди. Үч балапанын жылда бир ажыдаар жейт да кетет. Ошол ажыдаарды өлтүрсөң, анда чыгарат» — деди.

«Ошо жеге баралык» — деб кетти. Түбүнө ор казыб жатты. Бир убакта бир ажыдаар келатыр. Келсе бир чынар терек бар экен. Шонун башына чыгыб баратыр. Тура калыб, кылыч менен чабты. Эки бөлөк түштү, экөөн эки этегине салыб чыгыб барды. Жакшылыкка — жакшылык деб, алып кара куштун баласы ажыдаардын куйругун жутуб ийди. Экөөн жашырыб

катыб турду. Энеси келатыр. Бир чолок терекке келиб конду. Терек көтөрө албай учу жерге үч тийиб, көккө үч алыб чыкты. Энесине келиб: «Сен жакшылыкты көрөсүңбү? Жамандыкты көрөсүңбү?» — деди. «Жакшылыкты көрсөт!» — деди. Балдары: «Жутуб иесин жакшылыкты көрсөтбөйбүз» — деди. «Жамандыкты көрсөтчү» — деди.

Ажыдаарды көрсөттү. Жутуп ийди. «Эми жакшылыкты көрсөт!» — деди. Көкүлдү көрсөттү. Жутуб ийди. Эки баласы эки ууртунан чоюб калды. Бирөө кежигеге «ташта да ташта!» — деб коюб калды. Баланы кайта таштады. Көкүлдүн көкүрөгү алтын, көчүгү күмүш түштү. «Сенин башыңа не иш түштү?» — деди. «Менин башыма иш түшкөнү, мен жер үстүндөгү адам элем. Жер үстүнө кантиб чыгамын?» — деди. «Жер үстүнө чыгарамын, кырк торгой ал, кырк кашык суу ал!» — деди.

Кырк торгой атып алды. Кырк кашык суу алды. Үч кан малы-жаны менен үч балапандын үстүнө чыкты. Баягы Карач, Көкүл алып кара куштун үстүнө чыкты. Үч балапаны жердин үстүнө алыб чыгып кетти. Алып кара куш картайып калган неме кайта ылдыйлаб жерге түштү. Көкүл акылынан шашып калып, ийри такымынан кесиб эт берди. Көзүнөн чегиб суу берди. Асманга алыб чыкты жана «мурунку берген этиң бир таттуу болду, кийинки берген этиң бир таттуу болду» — деди. «Сиз ылдыйлаб кеткенден кийин өзүмүн ийри такымымдан кесиб эт бердим» — деди. Баланы жутуп ийди. Эки балапаны ууртунан чоюб алды. Бирөө кежигеге койгулаб калды. Бир убакта кайра таштаб ийди. Такымдан ийри болмогу да көздүн кичинекей болмогу да шондон экен. Боорукер канга барып, баары бирдей чогулуб ошондо жырgab, куунаб жатыб калды¹.

Көкүл тууралуу кыскача маалымат: мында Көкүлдүн балалык убактысы гана жазылды. Калганы Көкүлдүн мурунку ата-энесине барганы, жолдо кайтыб баратканда ар түрдүү баатырлыктары, карындашы Карлыгачтын баатырлыктары, бүткүл душмандарын жеңип Кара кан менен Боорукер кандын ордуна бир күчтүү алып кан болгону, жер астын, суу ичин багындырганы, эң акырында бүткүл дүйнөгө жаңгыз кан болгону, жин, пери, курт-кумурска, бүткүл жаныбарга кан болуб калгандыгы сүйлөнөт.

Эң кыска сүйлөнгөнү он басма табакка барат. Узун сүйлөнгөнү «Манас» узундугундай болуб кетет. Көкүлдү эл тилинде Көкүлдүн чоң жомогу деб сүйлөнөт. Мурунку убакта Көкүл «Манас» узундугунда чоң жомок болуп ырдалган. Кийинки убакта жомокчулар «Манастын» кызыгына туштугунан Көкүл уулуна айланган. Бара-бара Көкүл жөө жомок тартибинде катынкыз, жаш бала, кул-күң, койчу-колоңдор тарабынан гана сүйлөнүб калган. Аларда да кыска-кыска кана болуб сүйлөнө баштаган.

Көкүлдүн калганын айтып берүүчү айтып берүүгө эринди. Кыргыз карыялары бул жомоктун кыргызда жогорку табынан калганына жүз элүү жыл чамасын көрсөтүшөт¹².

Ар кандай болсо да Көкүл жомогу кыргыздын бек эски жомогунун эстелиги болот. Көкүлдүн мазмуну жөө жомоктор мазмунуна жакын болгонунан жөө жомок катарында жазылды. Калганын бүт жыйналуусу абдан зарыл.

¹ Көкүлдүн балалык убагы ушул жерде токтойт.

² Таласта Чымкент поселкасында туруучу 75 жашындагы Султанай Азизберди уулу да 1923-жылда ушул сөздү айткан эле. К. Мифтаков.

АЙРЫМ СӨЗДӨРДҮН ТҮШҮНДҮРМӨЛӨРҮ

Айырмаш	— диал. айырмач (балдарга арналып жасалган ээр).
Акыр	— малга арналып жем, чөп салынуучу атайын жасалган жай.
Алыб	— сүйл. алп, дөө, баатыр.
Балкы ичик	— кымбат баалуу кездемеден тигилген ичик.
Баабедин	— белгилүү шайык. Баабедин түрк элдеринде касиеттүү адам катары сүрөттөлөт.
Бакшы	— эмчи-домчу, жиндерди айыктыруучу адам.
Баша	— бааша, падыша, хан.
Бир тогуз	— сыйга, же айыпка берилүүчү тогуз мал.
Бөз	— жөнөкөй ак кездеме, мата.
Булдурсун	— эпос боюнча баатырлардын чоң камчысы.
Бүбү	— эмчи-домчу аял.
Бүлдүргөнү (бүлдүргөсү)	— камчы саптын боосу.
Дубана	— тилемчи, кайырчы, дүнүйөдөн кечкен.
Жамбы	— уютулган күмүш (ар түрдүү көлөмдө, формада жасалат).
Желман	— Желмогуз (оозеки айтылышы).
Зар	— алтын, зер.
Кери	— тоонун этеги, текст боюнча боз үйдүн арт жагындагы тоо этеги, төш.
Кесе кантар	— жүгөн тагылган жылкыны ээри болсо тизгинин ээрдин кашына, ээри жок болсо жылкынын жалына байлоо.
Көжө	— 1. Таарудан жасалган тамак. 2 диал. Кесме. 3. Жарма.
Көнөк	— териден жасалган суюк нерсе куюла турган чорголуу идиш.
Көөкөр	— төөнүн терисинен, кооздолуп суюктук куюуга ылайыкталып моюну бар чакан идиш.
Койчу-комон	— койчу-колоң, кой баккан малчылар.
Кыбыла	— Меке тарап, батыш жак.
Кызыл-чекил	— кызыл чийкил.
Сыйыр	— уй.
Кыңырак	— кийиз кесүүгө атайын жасалган эки миздүү бычак, жөнөкөй анча курч эмес бычак.
Куду	— чу коюу, чаап кетүү, катуу жүрүү (ат менен).
Кучуган	— козу (бул сөздүн туура жазылышы кучаган — козу деген мааниде болушу мүмкүн).
Куюк	— адашуу, тентип кетүү, өз алдынча жүрүү.
Күдөрү	— макмал.
Мар	— жылан.
Маслахат	— кеңеш, акылдашуу, пикир алышуу.
Мерзент	— перзент, бала.
Наадан	— 1. Билимсиз, окубаган. 2. Адепсиз, осол.
Тамыр	— дос, жакын жолдош.
Теңге	— 1. Бир сомдук күмүш акча. 2. диал. Түштүк кыргыздарда 20 тыйынды аташат.
Тооп кылуу	— урматтоо, сыйлоо, сый көрсөтүү.
Тороё	— диал. торолуу, көзгө көрүнүү.
Туяк	— тукум, бала.

Түмөн
Түрпүлөнүү
Укурук

— эбегейсиз көп, сандаган көп, чексиз.
— түрлөнүү, кооздонуу, жасалгалануу.
— жылкычылардын ыргайдан жасалган жылкы айдоого жана кармоо үчүн учуна кыл аркан байланган атайын курал.

Чуңкарып
Чууда

— чөмөрүп.
— тизеси менен моюнунун астындагы жогорку сапаттагы төөнүн узун жүнү.

Чырак
Шам
Шерне

— туяк, бала, тукум.
— чырак.
— бир нече адамдардын кезмек менен тамак берүү уюшмасы.

Шонон
Ыйык
Элмен чөл
Ээрди

— диал. ошондон.
— ийин, жалпы эле адамдын желке жак тарабы.
— оозеки айтылышы. Туурасы — эрме чөл.
— диал. жиберди, ыргытты.

МАЗМУНУ

«КӨКҮЛ» (Баш сөз).....	5
КӨКҮЛ.....	33
КӨКҮЛ.....	33
КӨКҮЛДҮН АТАСЫ МУНДУУБАЙ, БАЛТЫР БЕШИК КӨКҮЛ ЖАНА ЖЕЛМОГУЗ.....	33
Каракандын Мундуубайга кордук көрсөткөнү.....	33
Катыны менен Мундуубай.....	33
Мундуубайдын бала тилеб мазарга барганы	34
Байбиченин бала тууганы.....	36
Мундуубайдын Куйту күңү сүйүнчү алганы	37
Мундуубай менен желмогуз.....	38
Кедең достуна акылдашканы.....	39
Балага той кылуу жана анын атын коюу	40
Көкүл сапарга чыкканы	40
II. КӨКҮЛ. КӨКҮЛДҮН КЕР КУЛУН АТЫ. ЖЕЛМОГУЗ, КАРАЧ ЖАНА КАРАЧТЫН	
АТАСЫ БООРУКЕР КАН	42
Кер кулун менен Көкүл	42
Желмогуздун Көкүлдү издеп чыкканы	42
Кер кулун	43
Көкүл жана Карач	44
III. КӨКҮЛ, КАРАЧ, КЕР КУЛУН ЖАНА АЛАРДЫН ЖЕЛМОГУЗ МЕНЕН УРУШТАРЫ.....	45
Боорукер кан Көкүлдү бала кылып алганы.....	45
Карачтын Желмогуз менен биринчи жолу урушу.....	45
Карачтын желмогуз менен экинчи урушу	46
Кер кулундун баатырдыгы	48
Карачтын баатырдыгы.....	48
Көкүлдүн баатырдыгы.....	49
Уруштан кайткандары.....	49
IV. КӨКҮЛ, КАРАЧ, АЛАРДЫН ЖЕР АСТЫНА ТҮШКӨНҮ. КӨКҮЛДҮН АНДА АБЫДАН	
ЧОҢ БААТЫРЛЫК КӨРГӨЗҮБ, ЖЕР АСТЫНДАГЫ КАНДАРДЫН КЫЗДАРЫНА	
ҮЙЛӨНҮБ, ЖЕР ҮСТҮНӨ ЧЫККАНЫ.....	50
Тынч турмуш	50
Айгандын Алтынай деген кызы менен Карач	51
Карач Көкүлдүн артынан жер астына түшкөнү.....	52
Көр Калдай менен Көкүл	53
Көкүлдүн үйлөнгөнү	54
Карач менен Көкүлдүн жер үстүнө чыгып үйүнө кайтканы.....	54
АЙРЫМ СӨЗДӨРДҮН ТҮШҮНДҮРМӨЛӨРҮ	56

Адабий-көркөм басылышы

«Эл адабияты» сериясы

**КӨКҮЛ,
КАРАЧ-КӨКҮЛ БАЯНЫ**

П о э м а л а р

28-том

Түзгөндөр: *А. Акматалиев, К.Кырбашев, Ө. Шаршеналиев*

Басманын башкы редактору *К. Ишимканов*
Редактору *С. К. Карамолдоева*
Сүрөт редактору *И. Васильев*
Тех. редактору *В. Крутякова*
Корректору *З. Дуплик*

Терүүгө 29.10.03. берилди. Басууга 12.11.03. кол коюлду.
Кагаздын форматы 84×108^{1/32}. Көлөмү 20,0 басма табак,
16,8 шарттуу басма табак. Нускасы 2000. Заказ № 2166.

Т. Суванбердиев атындагы
Кыргызполиграфкомбинаты акционердик коому

720005, Бишкек ш., Т. Суванбердиев атындагы көчө, 102.